

המאבק על ניצול מקורות הירדן בתהליך שהוביל למלחמת ששת הימים, 1964–1967

משה גת

מבוא

קשה להצביע על גורם אחד בלבד לפריצתה של מלחמת ששת הימים ב־5 ביוני 1967. למעשה, גורמים רבים חברו יחד והובילו בסופו של דבר לפריצת המלחמה. מערכת סיני וההסדרים שבאו בעקבותיה לא שמו קץ לסכסוך הערבי־ישראלי. המדינות הערביות, ומצרים בראשן, לא הותירו כל ספק באשר לכוונותיהן לפתוח במלחמה כדי להביא לחיסולה של המדינה היהודית, שאת הקמתה ב־1948 הציגו כאחד הפשעים החמורים בהיסטוריה. הקו הדומיננטי בהכרזותיו של נאצר היה כי אין ליישב את הסכסוך בדרכי שלום, ומלחמה עם ישראל היא בלתי־נמנעת. ישראל, ציין, היא מחוץ לתחום שבו צריך לשרור שלום וחיסולה הוא מעשה שלום.¹ לדבריו, כדי למחוק את חרפת התבוסה של 1948, יש צורך בהכנות מדוקדקות: בתיעוש שיעמיד את הערבים במצב שיוכלו לחדש את המלאי, בשינוי מהפכני של החברה הערבית, במודרניזציה, בהגשמת איחוד, בייחוד לתיאום הפעולות הצבאיות וברכישת עוצמה מספקת כדי לשים לאל אפשרות של התערבות מבחוץ.² את הדיון בסכסוך הערבי־ישראלי מובן שלא ניתן היה לבודד מן המאבק הבין־גושי ומן התהפוכות בעולם הערבי.

משנות החמישים ואילך הלכה וגברה מעורבות המעצמות הגדולות באזור. בהדרגה היה המזרח התיכון, בדומה לאירופה ולמזרח הרחוק, לחלק בלתי־נפרד של המלחמה הקרה בין

1. לאיגרתו של חרושצ'וב מ־31 בדצמבר 1963, הקוראת לפתרון סכסוכים בין־לאומיים בדרכי שלום, השיבו מדינות ערב כי הן מקבלות את העיקרון הכללי, אך הדגישו את הסתייגותן ממקרה ישראל, שהיא גילוי קולוניאליסטי אשר עליו אין העיקרון חל. ראו: יהושפט הרכבי, עמדת הערבים בסכסוך ישראל-ערב, תל־אביב 1968, עמ' 105, 107.

2. הרצוג לנציגי ישראל, 31 בדצמבר 1963, ג"מ חצ 19/4327; אבנר יניב, 'דו־שיח אלים (1957-1967)', בתוך: אבנר יניב, משה מעוז ואבי קובר (עורכים), סוריה ובטחון ישראל, תל־אביב 1991, עמ' 367; יהושפט הרכבי, 'הסכסוך הערבי־ישראלי מנקודת ראותה של ישראל', סקירה חודשית, 1 (ינואר 1966), עמ' 13, 22; Samir A. Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, Cambridge 1987, p. 72.

המעצמות. ברית-המועצות ניצלה את הסכסוך הערבי-ישראלי להרחבת השפעתה. הביטוי הבולט ביותר לחדירה הסובייטית היה עסקת הנשק מספטמבר 1955, הידועה בשם העסקה 'הצ'כית-מצרית'. קדמה לה עסקת הנשק עם סוריה ב-1954, שהיתה הראשונה לעסקות בין המדינות הערביות לברית-המועצות.³ לא פלא אפוא שברית-המועצות, אשר חתרה להשפעה מכרעת בחלק מן המדינות בעולם הערבי בדומה להשפעה שהיתה למעצמות המערב, מילאה תפקיד רב-משמעות בהחרפת היחסים בין ישראל לשכנותיה בתקופה שקדמה למלחמת ששת הימים.

המאמר אינו בא לבחון את מכלול הגורמים שהובילו לפריצת המלחמה – שאלת הגרעין, היחסים הבין-ערביים והמאבק הבין-מעצמתי – והשפעתם על פריצת המלחמה, אלא מתמקד בסכסוך לניצול מקורות הירדן, אשר פרץ במלוא חריפותו בשלהי 1963. סכסוך זה לדעתנו פתח דף חדש בהיסטוריה של המזרח התיכון והיה מרכיב בתהליך שהוביל את ישראל ושכנותיה להתנגשות הצבאית ביוני 1967.

היציבות היחסית

סיומה של מערכת סיני, שהתנהלה במהלך אוקטובר-נובמבר 1956, והתוצאות שנלוו אליה בישרו רגיעה ביחסי ישראל-מדינות ערב. לאחר המלחמה נכון היה הממשל האמריקני להכיר בצרכיה הבטחוניים של ישראל ולהגיע עמה להסדר שיבטיח צרכים אלה. ארצות-הברית התחייבה בפני ישראל שמפרץ עקבה ומצרי טיראן יהיו פתוחים כדרך בין-לאומית וכי היא תצטרף למדינות אחרות כדי להבטיח הכרה בכך. בעמדה אמריקנית זו תמכה בריטניה ובצורה נחרצת יותר ממשלת צרפת.⁴ אולם כדי שלא יהא ספק בדבר מדיניותה של ישראל לגבי אי-יציבות שיט חופשי, הבהירו נציגיה הבכירים פעמים רבות כי אם תחסום מצרים את המצרים תראה בכך ישראל עילה למלחמה ולא תהסס לפתוח אותם בכוח.⁵ להבטחת השיט במצרים ולמניעת הסתננויות של חוליות חבלה משטח מצרים לישראל, החליטה עצרת האומות המאוחדות בפברואר 1957 על משלוח כוח חירום של האו"ם (United Nations Emergency Force - UNEF) שיוצב במצרי טיראן וברצועת עזה. מצרים השלימה בליט-בכרה עם החלטת העצרת, הן בדבר שיט חופשי הן בדבר נוכחות כוח החירום של האו"ם בטריטוריה מצרית. לדעתו של נשיא מצרים, גמאל עבד אל-נאצר, החלטה זו היתה

³ Galia Golan, *Soviet Policies in the Middle East*, Cambridge 1990, p. 140

⁴ Minute by Beith, 4 January 1960, PRO FO 371/150586; *FRUS*, vol. 17: *Arab-Israeli Dispute*, 1990, pp. 282-283; Lyndon B. Johnson, *The Vantage Point: Perspectives of the Presidency, 1963-1969*, New York 1971, pp. 291, 293; Richard B. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle East*, Bloomington and Indianapolis, IN 1993, p. 53

⁵ אבנר יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, חיפה 1994, עמ' 156-157; שמעון פרס, 'ממד זומן', מערכות, 146 (1962), עמ' 3.

תוצאה של תוקפנות, ומבחינתה של מצרים יימשכו נוכחות כוח החירום של האו"ם ואי-ההפרעה לשיט חופשי עד שתהיה לה עוצמה מספקת כדי לבטל תוקפנות זו.⁶ אבל אפילו התפתו הערבים לפתוח במלחמה לאחר מערכת סיני, כוחה הצבאי של ישראל היה חזק דיו להרתיע אותם מלעשות כן. עוצמה צבאית בידי ישראל הפכה להיות מרכיב חשוב במדיניות המעצמות המערביות כדי לשמור על היציבות היחסית שאפיינה את האזור מסיימה של מערכת סיני. לפיכך הן לא נמנעו מלספק לה נשק כדי לשמור על עוצמה זו. הבריטים ראו בכך תרומה לשמירת השקט ולמניעתה של מלחמה באזור, ובלשונו של ראש ממשלת בריטניה, הרולד מקמילן, תרומה לקונסולידציה של היציבות.⁷ יציבות היתה חיונית למערב כדי להבטיח זרימה חופשית של נפט מן המזרח התיכון לארצות אירופה והמשך שוטף של הסחר בין מדינות המערב ובין המדינות המפיקות נפט. יתר-על-כן, היציבות נתפסה כדרך הטובה להבטיח שהעימות הישראלי-ערבי לא יידרדר למלחמה כללית, שהיתה עלולה לפתוח לפני הגוש הסובייטי אין ספור הודמנויות להעמיק ולבסס את אחיזתו באזור.⁸ נוסף על העוצמה הישראלית תרמו גם ההתרחשויות בזירה הבינ-ערבית להמשך היציבות באזור. באוקטובר 1962 החל נאצר בהגשת סיוע צבאי לקבוצה של קצינים מהפכנים פרו-נאצרים שהדיחה בספטמבר של אותה שנה את מוחמד אל-באדר מלך תימן וכוננה את הרפובליקה הערבית של תימן.⁹ נאצר הניח כי משטר הנתון להשפעה מצרית עשוי להיות חוד החנית להמשך הפעילות המהפכנית לחיסולם של המשטרים המסורתיים-ראקציוניים ולחיסולה של כל השפעה בריטית באזור. כדי למנוע את נפילתו של המשטר החדש החליט נשיא מצרים לשלוח לתימן אלפי חיילים כתגבורת. במחצית מאי 1967 הגיע מספרם של אלה לכדי שבעים אלף.¹⁰ המעורבות המצרית במלחמת האזרחים בתימן הכניסה את מצרים לביצה טובענית.¹¹ מלחמה זו סיבכה את מצרים, ולא זו בלבד אלא שגם החריפה את הקרע בעולם הערבי המפולג והמסוכסך. היא היתה ביטוי למאבק המר בין המשטרים השמרניים-מסורתיים, כמו ירדן וסעודיה, ובין המשטרים ה'מתקדמים', כמו מצרים, סוריה ועיראק, שנאצר ראה את עצמו נושא דגלם.

6. Parker, *The Politics of Miscalculation in the Middle East*, pp. 49, 72; Rosalyn Huggins, 'June War: The United Nations and Legal Background', *Journal of Contemporary History*, 3 (July 1968), pp. 260-263 New York to FO, 17 May 1967, Prime Minister's Papers, PRO, London, 13/1617
7. Brief by Morris, 25 September 1963, PRO FO 371/170531; Macmillan to Eshkol, 13 August 1963, PRO FO 371/170538
8. Minute by Crawford, 26 February 1963, and Minute by the FO, 16 March 1963, PRO FO 371/170165
9. אליעזר בארי, הקצונה והשלטון בעולם הערבי, מרחביה 1966, עמ' 157; יעל ורד, הפיכה ומלחמה בתימן, תל-אביב 1967, עמ' 27-11.
10. William J. Burns, *Economic Aid and American Policy toward Egypt, 1955-1981*, New York 1985, pp. 134-135; ורד, הפיכה ומלחמה בתימן, עמ' 250.
11. Mohrez M. el Hussini, *Soviet-Egyptian Relations, 1945-1985*, London 1987, p. 122

המעורבות המצרית בתימן דחקה את הסכסוך הישראלי-ערבי לשוליים. ההנחה הישראלית היתה כי ככל שתשקע מצרים ב'ביצה התימנית' כן תקטן סכנת המלחמה.¹² זה מבהיר גם את מדיניותו של נאצר שלא להיגרר למלחמה בישראל, אף-על-פי שהמצב בגבול ישראל-סוריה הלך והחריף.

כדי להבטיח את המשך היציבות ראה הנשיא ג'ון קנדי לנכון להכריז ב-8 במאי 1963 על התנגדותה העזה של ארצות-הברית לשימוש בכוח או לאיום בשימוש בכוח, וכי 'בכל מקרה של תוקפנות, או אפילו במקרה של הכנה לקראת תוקפנות, בין ישירה ובין עקיפה, אנחנו נתמוך בכל הצעדים הנדרשים למנוע תוקפנות מעין זו או לשים לה קץ, שיינקטו במסגרת האו"ם. לחלופין אנו עצמנו נאמץ שורה של צעדים אשר ישיגו מטרה זו'. ארצות-הברית, הצהיר הנשיא האמריקני, מעוניינת בהתקדמות כלכלית, חברתית ופוליטית של האזור, ותומכת בבטחונן של ישראל ושל שכנותיה כאחד.¹³ ראש ממשלת בריטניה, הרולד מקמילן, אימץ את הצהרת הנשיא קנדי, שביטאה באופן הנחרץ ביותר את האסטרטגיה הבריטית לקיומה ולשמירתה של היציבות. כדי לתת תוקף לדברי הנשיא האמריקני, ציין מקמילן בבית-הנבחרים כי 'האינטרס של ממשלת בריטניה הוא שמירת היציבות והשלום באזור והיא תתנגד להתנגדות נחרצת לשימוש בכוח, או לאיום של שימוש בכוח'.¹⁴

שנות השישים הראשונות הצביעו כי מלחמה בין ישראל לשכנותיה אינה עומדת בשער, אולם המדינות הכינו את עצמן למלחמה. סיומה של מערכת סיני היה נקודת מפנה במירוץ החימוש הערבי-ישראלי. התחילה תקופה של מירוץ חימוש בלתי-פוסק, שאף המעצמות המספקות את הנשק לא הצליחו לבלום.¹⁵ מצרים היתה מעוניינת בראש ובראשונה למלא בעזרת סיוע סובייטי את המלאי במחסניה של המדינה, להשיג יתרון על ישראל או לפחות איוון אסטרטגי עמה. נאצר קרא להתכונן היטב למערכה כדי שתהיה יכולת של התמודדות והכרעה וכדי שלא לחזור לחרפה של 1948.¹⁶ את הנשק והציוד הדרוש סיפקה ברית-המועצות. מצרים העניקה הזדמנות, בייחוד בעסקות הנשק, להרחבת השפעתה של ברית-המועצות בעולם הערבי.

החל בשנות השישים נחתמו עסקות נשק בין הרוסים למצרים. ביוני 1963 נחתמה עסקת

12. איתן הבר, היום תפרוץ מלחמה: זכרונותיו של תת-אלוף ישראל ליאור, תל-אביב 1987, עמ' 54, 95; יצחק גרינברג, חשבון ועוצמה: תקציב הביטחון ממלחמה למלחמה, 1957-1967, תל-אביב 1997, עמ' Fred J. Khouri, 'The Policy of Retaliation in Arab-Israeli Relations', *Middle East Journal*, 20, 4 (1966), pp. 445-446

13. *Jerusalem Post*, 9 May 1963

14. Minute by Morris, 28 August 1963, PRO FO 371/170537; Parliamentary Debates – Hansard; House of Commons Official Report, 5th Series, vol. 677, 14 May 1963

15. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 142-143; Jacob C. Hurewitz, *Middle East Politics: The Military Dimension*, New York 1969, pp. 468, 473

16. Jon D. Glassman, *Arms for the Arabs: The Soviet Union and War in the Middle East*, Baltimore 1975, p. 25; El Hussini, *Soviet-Egyptian Relations*, p. 141

הנשק הגדולה והחשובה ביותר בתקופה שלפני מלחמת ששת הימים, שהוערכה ב־500 מיליון דולר.¹⁷ זרימת הנשק למצרים הלכה וגברה – הן כמות הנשק הן איכותו. ערב מלחמת ששת הימים היו בידי מצרים כ־1200 טנקים ו־500 מטוסים, בהם יותר מ־120 מטוסי 'מיג 21'.¹⁸ כמויות הנשק, בייחוד המטוסים, הגבירו את תחושת הביטחון בקרב הממשל המצרי. נאצר ציין באחת ההזדמנויות כי המטוסים שמספקת ברית המועצות למצרים טובים ומתוחכמים מאלה הנמצאים ברשותו של חיל האוויר הישראלי, ועל כן הם יהיו מסוגלים להתמודד עמו בהצלחה. מצרים גם הניחה כי בעתיד לא תהיה לישראל ההגנה האווירית שהעניקו לה הבריטים והצרפתים במבצע סואץ. תחושת הביטחון בקרב הממשל המצרי, אי־אפשר לנתק מן ההתרחשויות שיובילו לאחר מכן למלחמה.¹⁹

ישראל לא פיגרה אחרי מצרים בחיפוש נשק להגנתה. לאחר מערכת סיני התחילה פעילות ישראלית אינטנסיבית ונחושה, נוסף על פיתוחו של הנשק הגרעיני, הן להגדלת ארסנל הנשק שלה הן להרחבת התמיכה של מדינות המערב בה. ממשלת ישראל הניחה כי במלחמה נוספת היא לא תינה מהגנה אווירית, כפי שהיה בעת מערכת סיני, וספק אם מעצמה כלשהי תעמוד לימינה. לפיכך היה צורך להגדיל את עוצמתו של הכוח האווירי שברשותה להגנת שמי המדינה, ובעת ובעונה אחת לתת מענה לאסטרטגיה שלה לעת מלחמה. תפיסת הביטחון של ישראל הביאה בחשבון את מספרם הרב של האויבים מצד אחד, ואת אי־יכולתו של המשק הישראלי לעמוד במלחמה ממושכת, מצד אחר. על־פי תפיסה זו, אם תפרוץ מלחמה יש להביא לידי הכרעה בזמן הקצר ביותר, אפילו יהיו מדינות ערב הראשונות לפתוח בה.²⁰

לבד מעוצמה אווירית משמעותית הצריכה האסטרטגיה הישראלית גם נשק מגוון ומתוחכם. מכל הבחינות היתה ארצות־הברית המעצמה שיכלה להיות גורם מאזן, במקרה של התערבות סובייטית, להבטיח מגוון של נשק מודרני ומעל לכול להעניק סיוע כלכלי.²¹ לא ייפלא אפוא שכינון מערכת יחסים מיוחדת עם האמריקנים היה למטרה העיקרית של מדיניות החוץ של ישראל לאחר מערכת סיני.²² שינוי בעמדת הממשל האמריקני, שעד אז נקט מדיניות של אי־

17. אריה יודפת, ברית המועצות והמזרח התיכון, תל־אביב 1973, עמ' 41-45; Glassman, *Arms for the Arabs*, pp. 24-25

18. Burton I. Kaufman, *The Arab Middle East and the United States: Inter-Arab Rivalry and Superpower Diplomacy*, London 1996, p. 48; Burns, *Economic Aid and American Policy toward Egypt*, p. 141

19. Peter Mangold, *Superpower Intervention in the Middle East*, London 1979, p. 117; Glassman, *Arms for the Arabs*, pp. 25-26

20. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 143.

21. Memorandum of Conversation, 25 February 1964, and Tel Aviv to Department of State [= SD], 8 April 1964, National Archives, Washington [=NA] RG/2356; Memorandum of Conversation, 4 March 1964, NA RG/2346

22. יצחק רבין, פנקס שירות, תל־אביב 1979, עמ' 125-126; Minute by Morris, and Washington to FO, 22 November 1963, PRO FO 371/170527; *FRUS*, vol. 18: *Near East, 1962-1963*, pp. 773-775, 777-778

אספקת נשק לישראל, התחולל בתקופת ממשל קנדי. ממשל זה היה נכון לספק לישראל טילי קרקע-אוויר מסוג 'הוק'. למעשה, ההחלטה סימלה מהפך אמיתי במדיניותה של ארצות-הברית בכל הנוגע לאספקת נשק וציווד צבאי לישראל.²³ בעת ובעונה אחת עם הנכונות לספק טילי 'הוק' ניתנה הבטחה אמריקנית לבוא לעזרת ישראל אם תהיה התקפה ערבית עליה, וצוין כי עצם הימצאותו של הצי השישי בים התיכון פירושה יכולת להעניק את הסיוע הדרוש לישראל בכל עת.²⁴ עם כניסתו של לינדון ג'ונסון לבית הלבן לאחר רצח קנדי ב-22 בנובמבר 1963 חל מעבר ממכירה של נשק הגנתי למכירת נשק התקפי. הנשיא ג'ונסון הוא שהחל באספקת טנקים חדישים בסוף 1964, ובעסקה שנחתמה בתחילת 1966 גם הסכימה ארצות-הברית למכור מטוסים מתקדמים. עסקות הנשק עם האמריקנים, החל באספקת טילי 'הוק', טנקים ולאחר מכן מטוסים, עשו אט-אט את ארצות-הברית לספקית הנשק העיקרית של ישראל. התקופה שמסוים המערכה בסיני מתאפיינת בגידול משמעותי באיכותם ובכמותם של כלי נשק בידי ישראל ושכנותיה. ישראל היתה מעוניינת בעוצמה מספקת כדי לשמור על כוח הרתעה ועל יכולת הכרעה מהירה במקרה של מלחמה. מצרים, לעומת זאת, שאפה לאיזון עם ישראל, או ליכולת עימות עמה. נשק מתקדם בידי ישראל הביא באופן בלתי-נמנע לאספקת נשק, הוזה פחות או יותר באיכותו, לשכנותיה ולהפך.²⁵ כמויות ומגוון הנשק והגיבוי שהעניקו המעצמות הגבירו את תחושת הביטחון של המדינות היריבות ואת האמון שלהן ביכולתן הצבאית. בצד אגירת הנשק המשיכה היציבות היחסית לשרור באזור. אולם יציבות זו, שנמשכה תקופה ממושכת יחסית, התערערה בשל הסכסוך בסוגיית ניצול מקורות הירדן, שפרץ במלוא עוצמתו בשלהי 1963 בין ישראל לשכנותיה. סכסוך זה נעשה סוגיה שלא ירדה מעל סדר היום של האזור.

סוגיית מי הירדן

הסכסוך בסוגיית ניצול מקורות הירדן, או סכסוך המים בין ישראל לשכנותיה, הוא למעשה שאלת ניצולם של מי הירדן. נהר הירדן נוצר מאיחודם של שלושה נהרות: החצבני שמקורותיו

23. Ethan Nadelman, 'Setting the Stage: American Policy toward the Middle East, 1961-1966', *International Journal of Middle East Studies*, 14 (1982), p. 439; Mordechai Gazit, *President Kennedy's Policy toward the Arab States and Israel*, Tel Aviv 1983, p. 43; David Schoenbaum, *The United States and the State of Israel*, New York 1993, p. 131 *FRUS*, vol. 18: *Near East, 1962-1963*, pp. 276-283, 781-783; Warren I. Cohen, 'Balancing American Interests in the Middle East: Lyndon Baines Johnson vs. Gamal Abdul Nasser', in: Warren I. Cohen and Nancy B. Tucker (eds.), *Lyndon Johnson Confronts the World*, Cambridge 1994, p. 281; *התיכון*, ירושלים 1994, עמ' 272-273.

25. *יניב*, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 142-143; Brief by Colonel Yariv, 31 October 1963, PRO FO 371/170569

בלבנון, הבניאס שמקורותיו בסוריה והדן שמקורותיו בסוריה ובישראל. למציאת פתרון לחלוקת מי הירדן ולהנחת יסוד למפעלי פיתוח אזוריים שיגר הנשיא אייזנהאואר ב־1953 את איש העסקים אריק ג'ונסטון בתור שגריר מיוחד לענייני מים. מבחינת האמריקנים, תוכניות לחלוקת מים היו עשויות לפתור את מצוקתם של אלפי פליטים שישבו במחנות כחמש שנים וניזונו מכספי האומות המאוחדות, אשר את חלק הארי שלהם נתנה ארצות־הברית. יתרה מזו, ארצות־הברית היתה מעוניינת בטיפוח תוכניות כלכליות כדי לייצב את האזור, לקשור אותו למערב ולנסות להפיג את המתחים בסכסוך הערבי־ישראלי ואולי אף לפתור אותו.²⁶ בשנים 1953-1955 ערך ג'ונסטון ארבעה מסעות דילוגים בין המדינות השכנות כדי להגיע לפשרה בשאלת חלוקת מכסות המים. על־פי התוכנית שהציע, הוקצבו לישראל מעל ל־38 אחוזים ממכסת המים והשארו למדינות ערב; מהן, ירדן קיבלה את כמות המים הגדולה ביותר.²⁷ חלוקת מכסות המים נועדה להביא לשיתוף־פעולה, לפחות מוגבל, בין ישראל למדינות השכנות. ממשלת ישראל קבעה כי התוכנית מספקת את צרכיה של המדינה ולפיכך אישרה אותה ביולי 1955. הוועדה הטכנית של הליגה הערבית, שהוקמה בעקבות שליחותו של ג'ונסטון, קיבלה את התוכנית, אבל באוקטובר 1955 דחתה אותה הליגה הערבית בטענה כי קבלתה פירושה הכרה בישראל וויתור על זכויות הפלשתינאים לאדמתם.²⁸ על אף הדחייה של מדינות ערב, עקרונות התוכנית יהיו בסיס למדיניותה של ארצות־הברית באזור בכל הקשור לנושא המים. לפי מדיניות זו, מדינות שיפעלו על־פי תוכנית ג'ונסטון יוכלו לסמוך על תמיכה וסיוע של ארצות־הברית. ואכן, האמריקנים היו נכונים לסייע לישראל ולירדן במימון פיתוח מפעלי מים.²⁹

ישראל וירדן החלו בפעילות לפיתוח מפעלי המים לאחר מערכת סיני. ממלכת ירדן היתה הראשונה לפעול, ובאוגוסט 1958 החלה, בסיוע כלכלי אמריקני, בפיתוחה של תעלת העזר, מנהר הירמוך לאורך הצד המזרחי של הירדן, להשקיית 120 אלף דונמים. בעקבות העבודות בירדן נקטה ישראל יוזמה משלה להטיית מי הירדן דרומה. מים היו נחוצים ברחביה לפיתוח יישובים לשם קליטת עלייה ופיזור של האוכלוסייה. ראש הממשלה, דוד בן־

26. John K. Cooly, 'War Over the Water', *Foreign Policy*, 54 (Spring 1984), p. 11; אלישע קלי, המאבק על המים: תולדותיו, מבנהו ותפקידיו של מפעל המים הארצי, קיבוץ בארי 1965, עמ' 39-40; איתמר רבינוביץ, 'המאבק על מי הירדן כמרכיב בסכסוך הערבי־ישראלי', בתוך: אבשלום שמואלי ואחרים (עורכים), ארצות הגליל, חיפה 1984, עמ' 864.

27. על־פי התוכנית נקבע כי לבנון תקבל כמות של 35 מיליון מ"ק, ירדן 720 מיליון מ"ק, סוריה 132 מיליון מ"ק וישראל כ־490 מיליון מ"ק. על הקצאת המים לפי תוכניתו של ג'ונסטון ראו: *FRUS*, vol. 18: *Near East, 1962-1963*, pp. 770-772; קולק להרצוג, 6 ביולי 1955, ג"מ חצ 3689/8 Daniel Hillel, *Rivers of Eden: The Struggle for Water and the Quest for Peace in the Middle East*, New York and Oxford 1994, p. 161

28. *FRUS*, vol. 18: *Near East, 1962-1963*, p. 764; יורם נמרוד, מי מריבה: המחלוקת על מי הירדן, גבעת חביבה 1966, עמ' 66.

29. Miriam R. Lowi, *Water and Power: The Politics of Scarce Resource in the Jordan River Basin*, Cambridge 1993, p. 105; נמרוד, מי מריבה, עמ' 82.

גוריון, הביא בחשבון את מדיניותה של ארצות־הברית בשאלת המים, ולפיה כל תוכנית לניצול מי הירדן חייבת לעמוד במכסת המים שנקבעה בתוכנית ג'ונסטון. ממשלת ישראל, שקיבלה תמיכה וגיבוי אמריקניים, העדיפה הסכם לשיתוף־פעולה בנושא המים עם שאר מדינות האזור, אולם היתה נחושה להטות את מי הירדן אל הנגב בהסכמת הערבים או בלעדיה.³⁰

הידיעות בתחילת 1959 בדבר העבודות הישראליות להנחת צינור המוביל מים מן הירדן אל הנגב קוממו את העולם הערבי. הערבים ראו בהטיית המים שמבצעת ישראל מעשה תוקפנות, בחינת מכה שנייה לערבים לאחר שהשתלטו היהודים על אדמות פלשתיין ב־1948.³¹ מדינות ערב טענו כי קליטת ארבעה מיליוני מהגרים יהודים תחזק את כוחה הצבאי, הכלכלי והדמוגרפי של ישראל ותעודד אותה למדיניות של התפשטות על חשבון הערבים; הגירה של יהודים לישראל תפחית את הסיכויים שפליטים פלשתינאים יוכלו לשוב לאדמותיהם, משום שאדמות אלה ייועדו לקליטה ולהתיישבות; ויתרה מזו, אין זכות חוקית להוציא לפועל תוכנית בעלת אופי קבוע בטריטוריה שיועדה למדינה פלשתינית על־פי החלטת החלוקה מנובמבר 1947. לפיכך, מול מעשה תוקפנות נגד הערבים מוצדקת זכותן של כל מדינות ערב להגנה עצמית – עצירת ההטייה בכוח.³²

אולם לא היתה שום תוכנית ערבית, צבאית או אחרת, למקרה שתחליט ישראל להטות את מי הירדן ללא הסכמתן של מדינות ערב. למעשה, הן היו עסוקות יותר במאבקים ביניהן מאשר בענייני המים. סוגיית ניצול מי הירדן היתה נושא לניגוח בין מדינות ערב, אשר יצאו בהאשמות הדדיות על אוזלת היד נוכח האיום הישראלי שבהשקיית הנגב. אף־על־פי־כן היה עליהן להחליט על צעדי תגובה לעתיד, בייחוד לאחר שנודע כי העבודות הישראליות יסתיימו לקראת שלהי 1963. הוועדה הטכנית של הליגה הערבית המליצה בנובמבר 1960 להיערך להטיית יובלי הירדן. הרמטכ"לים של מדינות ערב המליצו לחזק את הצבאות הערביים, כדי שיוכלו בסופו של דבר לנקוט פעולה משותפת נגד ישראל. כמו כן המליצו להקים ללא דיחוי מפקדה כללית משותפת של הצבאות.³³ המלצות אלה נשארו על הנייר בלבד. פרט למלל לא עשו מדינות ערב דבר ממשי. סוריה דרשה במפגיע למנוע את ההטייה. היא טענה כי יש למנוע את תוכנית הגזל בכל האמצעים, ובכלל זה בכוח הנשק, אם יהיה

30. Yoram Nimrod, 'Conflict over the Jordan – Last Stage', *New Outlook*, 8, 6 (September 1965), p. 5; לונדון לירושלים, 21 באפריל 1962, ג"מ חצ 3395/5; הארץ, 9 ביוני, 5, 18-19 באוקטובר 1959.

31. Damascus to FO, 27 May 1962, PRO FO 371/164364; לוריא לרפאל, 21 בפברואר 1962, ג"מ חצ 3395/5.

32. Yitzhak Oron (ed.), *Middle East Record*, 1, London 1960, p. 208; משה גלבוץ, שש שנים ששה ימים: מקורותיה וקורותיה של מלחמת ששת הימים, תל־אביב 1968, עמ' 25; FO to Damascus, 28 February 1962, PRO FO 371/164365; Fred J. Khouri, *The Arab-Israeli Dilemma*, New York 1985, p. 226.

33. Lowi, *Water and Power*, pp. 119, 121; Nimrod, 'Conflict over the Jordan', p. 9.

צורך. אבל בלעדי מצרים שום מדינה ערבית לא העזה להסתכן בעימות עם ישראל, ומצרים לא היתה מעוניינת בעימות לפני שיובטח גיצחון מכריע.³⁴ כאמור, מנהיגי מדינות ערב ראו בהטיית מי הירדן תוקפנות ישראלית המשווה לזו של ממשלת ישראל ראתה את ההטיה כשאלת חיים ומוות. היא דימתה את המים לדם, נוזל החיוני לקיומה. בפעילות הבין-ערבית בסוגיה זו ראתה מרכיב מהותי של האסטרטגיה של מדינות ערב להביא לחיסולה של המדינה. לא ייפלא אפוא שראשי המדינה לא הותירו ספק כלשהו באשר לעמדתה של ישראל, אם ינסו מדינות ערב לבצע את הטיית מקורות הירדן, או ינקטו צעדים לשבש את עבודות ההטיה. במקרה זה לא יהסס הצבא הישראלי להשתמש בכל האמצעים העומדים לרשותו כדי לסכל פעילות זו.³⁵

התגובה הערבית לסיום הנחת המוביל הארצי

משהתקרבו עבודות המוביל הארצי לסיומן בשלהי 1963 גברו הקולות בעולם הערבי הקוראים לתגובה חריפה וחסרת פשרות נגד ישראל, או לחיסולו של פרויקט המים שנתפס כמאיים על האינטרסים הלאומיים של מדינות ערב. הקו של חוסר מעש ודיונים חסרי תכלית פינה את מקומו ליתר אקטיביזם. ראש הממשלה הסורי, צלאח אל-דין אל-ביטאר, חזר על הטענות הערביים, שהזרמת מים לנגב עשויה להגדיל את אוכלוסייתה של ישראל מ-2.5 מיליוני תושבים למדינה בת 5 מיליוני תושבים; מדינה זו תהיה בעלת פוטנציאל תוקפני ושאיפת התפשטות על חשבון מדינות ערב; הדרך היחידה למנוע את מימוש תוכניותיה של ממשלת ישראל או את הגשמת החלום של 'ישראל גדולה' היא מערכה חסרת פשרות.³⁶ גם מצרים היתה בדעה כי הפעלת המוביל עלולה להקנות לישראל עוצמה צבאית וכלכלית, אשר תדרבן אותה להתפשט על חשבון הערבים. עיתוני מצרים אף הרחיקו לכת וציינו כי הפרחת הנגב תהיה נקודת זינוק לעבר חצי האי סיני.³⁷ אבל מצרים לא היתה נכונה להסתכן בעימות עם ישראל בשעה שעשרות אלפי חייליה נלחמים בתימן במלחמה חסרת תכלית האוכלת בכלכלתה. הממשלה המצרית תקפה את סוריה, סעודיה וירדן, וטענה כי כל תכליתן לסבך את מצרים במלחמה. 'שופרות התעמולה של הכוחות הללו', כתב השבועון רוז אל-

34. נמרוד, מי מריבה, עמ' 90-91; Moshe Ma'oz, *Syria and Israel: From War to Peacemaking*, Oxford 1995, p. 74

35. Tel Aviv to FO, 27 February 1962, PRO FO 371/164365; Lowi, *Water and Power*, pp. 136-144; הארץ, 21 בינואר 1960.

36. Brief by the Secretary of State, 11 December 1963, PRO FO 371/170520; Mark Tessle, *A History of the Israeli-Palestinian Conflict*, Bloomington and Indianapolis, IN 1994, pp. 362-363

37. משה שמש, 'המאבק הערבי על המים נגד ישראל 1959-1967', עיונים בתקומת ישראל, 7 (1997), עמ' 130-131.

יוסוף, 'מבקשים ממצרים למגר את ישראל [...] כל מבוקשם לסכך את מצרים, וכשזו תסתבך יניחו לה לנפשה ויראו בכך שעת כושר לתקוע סכין בגבה [...] אבל מצרים לא תסתבך, והיא יודעת מתי וכיצד לחסל את ישראל'.³⁸ אולם כדי למנוע שארצו תואשם בחוסר יכולת להילחם, קרא נשיא מצרים לכינוסה של ועידת פסגה של ראשי מדינות ערב. מלכתחילה היתה האסטרטגיה שלו להכתיב למנהיגי המדינות את האסטרטגיה המצרית, שכן בלעדי מצרים לא תיתכן מלחמה בישראל.³⁹

הוועידה של ראשי המדינות הערביות התקיימה בקהיר בין 13 ל-17 בינואר 1964, ומבחינה זו היתה אירוע יוצא־דופן בחשיבותו בעולם הערבי. בוועידה השתתפו שלוש־עשרה חברות הליגה הערבית, כמו אלג'יריה, מרוקו, סוריה, לבנון, כווית, לוב ותימן. פרט לניסיון לטהר את האווירה בין המדינות הערביות ולמתן את היריבויות הבין־ערביות, הבהיר נאצר חזר והבהר כי בעיית המים אינה ניתנת לפתרון צבאי בעת ההיא. פתרונה הוא מרכיב אחד במכלול של בעיות שיבואו על פתרון עם חיסולה של ישראל; לפני פעילות צבאית נגד ישראל דרושה אחדות ערבית, התעצמות ועליונות צבאית ובידודה הבין־לאומי של ישראל. הוועידה אכן קיבלה את עמדתו של נאצר, שפעילות צבאית היא למעלה מכוחם של הערבים.⁴⁰ גם ההחלטות שהתקבלו היו ברוח ההצעות שהוא העלה. ועידת הפסגה החליטה בין שאר החלטות:

א. לכוונן רשות לניצול מי הירדן ויובליו. רשות זו תתווה תוכנית להטיית מי הירדן ויובליו הנובעים בארצות ערב השכנות לישראל.

ב. להקים מפקדה ערבית מאוחדת. מפקדה זו תכין תוכניות להתעצמות ארצות ערב ולהתגבשות חזית ערבית צבאית מלוכדת ומתואמת.

ג. להמשיך במאמצים להקמת הארגון הפלשתינאי. אחמד אל־שוקירי, נציג פלשתינ בליגה הערבית, ייוועץ עם גורמי ממשל במדינות ערב ועם גורמים פלשתינאים בעניין הדרכים להקמת הארגון.⁴¹

לתוצאות הוועידה היו השלכות מרחיקות לכת על האזור. אמנם, הוועידה הצהירה בפומבי כי מדינות ערב אינן מסוגלות, ולו גם בכוחות משותפים, לחסל את ישראל או אפילו להפריע להמשך פיתוחה. אך ההחלטות שהתקבלו היו בעלות משמעות ארוכת טווח, ולמעשה

38. נמרוד, מי מריבה, עמ' 97; רוז אל־יוסוף (ערבית), 16 בדצמבר 1963; הארץ, 17 ו־29 בדצמבר 1963.

39. Damascus to FO, 8 February 1964, PRO FO 371/175558; הרצוג לנציגי ישראל, 31 בדצמבר 1963, ג"מ חצ 4327/5; לוריא ללבבי, 23 בינואר 1964, ג"מ חצ 748/2; אל־אהרם (ערבית), 24 בדצמבר 1963.

40. הממשל המצרי חשש מתגובה ישראלית לפני כינוסה של הוועידה. כדי להיות מוכנים למקרה של התקפה מצד ישראל, נעו בין 5 ל־10 בינואר דיביזיית רגלים ודיביזיית שריון לכיוון מורח סואץ. ראו: Minute by Laurence, 7 February 1964, and Cairo to FO, 28 February 1964, PRO FO 371/175558; הארץ, 11 בינואר 1964.

41. אברהם סלע, אחדות בתוך פרוד במערכת הבין־ערבית: ועידות הפסגה הערביות, 1964-1982, ירושלים 1983, עמ' 35; Arab Summit Conference, 28 January 1964, PRO FO 371/175557.

הניחו את היסודות להתמודדות בין ישראל לערבים. ביסודו של דבר, ההחלטות לא היו שונות מן ההחלטות שנתקבלו בכינוסים קודמים. אך בשל אופיה של הוועידה – כינוס ראשון של מנהיגי מדינות ערב – היתה להן חשיבות גדולה ביותר שכן הן עיצבו את מערכת היחסים בין ישראל למדינות ערב. מכל הבעיות הקשורות בסכסוך הישראלי-ערבי, לסוגיית המים היתה בתחילת 1964 השפעה כמעט מכרעת על מערכת היחסים באזור. משרד החוץ הבריטי הגדיר את כינוסה של הוועידה כפתיחתו של דף חדש בהיסטוריה של המזרח התיכון.⁴² הוועידה ותוצאותיה עוררו בישראל תגובה מעורבת. בראש ובראשונה היה בה ביטוי ברור לאי-יכולתם של הערבים להתמודד צבאית עם ישראל, או לנסות להפריע להפעלתו של המוביל במבצע צבאי רחב היקף.⁴³ אף-על-פי-כן סימלה הוועידה את תחילתה של התארגנות ערבית, צבאית ומדינית, אשר בסופה תביא להתנגשות עם ישראל. על אף חששותיה של ישראל מהתארגנות של מדינות ערב, היא לא נרתעה כלל וכלל מהמשך ביצועו של הפרויקט. הפסקת ההזרמה של מים לדרומה של המדינה פירושה היה עצירתה של העלייה, אי-פיתוח התעשייה ואי-יכולת ליישם את תוכנית פיזור האוכלוסייה. לוי אשכול, שהתמנה לראש ממשלה אחרי התפטרותו של בן-גוריון ביוני 1963, שב והזכיר שהמים כמוהם כדם למדינה. כדי שלא יהא ספק כלשהו ברצינות כוונותיה של ישראל באשר לפרויקט המוביל הארצי, הוא הכריז ימים ספורים לאחר סיום הוועידה, בנימת הדיבור המתונה האופיינית לו, כי 'ישראל תשאב מים מן הכינרת במסגרת הכמויות שנקבעו לה בתוכנית ג'ונסטון. ישראל תתנגד לצעדים חד-צדדיים ובלתי-חוקיים מטעם מדינות ערב ותפעל לשמירת זכויותיה החיוניות'.⁴⁴ שרת החוץ גולדה מאיר היתה נחרצת יותר בהצגת מדיניותה של ישראל. גזלת מים, ציינה, תוקפנותה אינה פחותה מניסיון לנתק טריטוריה משטחה של המדינה. זהו איום על קיומה של המדינה.⁴⁵

שני הצדדים נקטו אפוא לשון של אזהרות ואימים. הערבים תפסו את הטיית המים במונחים של הגדלת העוצמה הישראלית ותוקפנותה נגד האומה הערבית. הישראלים, לעומת זאת, ראו בפעילות הערבית למניעת השימוש במים חלק מן הדוקטרינה הערבית לחיסול המדינה. בסוגיית מי הירדן הציגו שני הצדדים, הערבים והישראלים, תפיסות עולם מנוגדות תכלית הניגוד. שניהם לא הותירו ספק באשר לכוונותיהם וכי אין פניהם לוותר. הנשיא המצרי ציין כי אין כל אפשרות ליישב את הסכסוך בדרכי שלום וכי מלחמה עם ישראל היא בלתי-נמנעת.⁴⁶

42. Background Notes, 31 January 1964, Cabinet, PRO London, 133/247; Minute by the FO, 15 January 1964, PRO FO 371/175574

43. Minute by Morris, 2 January 1964, PRO FO 371/175574; ירושלים לווינגטון, 23 בינואר 1964, וכן ווינגטון לירושלים, 26 בינואר 1964, ג"מ חצ 4322/20.

44. דברי הכנסת, 38, 20 בינואר 1964; Lowi, *Water and Power*, p. 123

45. Minute by Morris, 28 February 1964, PRO FO 371/175860; הארץ, 21 בינואר 1964.

46. הארץ, 30 באפריל 1964.

מעורבות המעצמות

האמריקנים הביעו חשש מפני התלקחות במזרח התיכון בעטיו של סכסוך המים. כינוס ועידת הפסגה בקהיר היה אות מבשר רע מבחינתם. על כן נקטו מעורבות אינטנסיבית ורצופה במדינות הערביות, כדי להבהיר כי אין חלופה אחרת פרט לעקרונות תוכנית ג'ונסטון. ימים ספורים לפני כינוסה של הוועידה בקהיר הבהירו האמריקנים לראשי מדינות ערב את עמדתם כי ישראל היא מדינה חברה בארגון האומות המאוחדות וכמדינה השוכנת ליד גדות נהר הירדן היא בעלת זכויות הנגזרות מכך והיא זכאית להשתמש במי הירדן על בסיס תוכנית ג'ונסטון. הגירה לישראל, לדעת האמריקנים, לא תעלה בעשור הקרוב על 200-250 אלף מהגרים, ואם תתאפשר הגירה מברית המועצות לא יעלה מספר המהגרים על 500 אלף. על כן מלחמה או פעולות חבלה, במקרה זה הטיה נגדית של מקורות הירדן, אינם פתרונות הולמים.⁴⁷ כדי שלא יהיה ספק בנוגע למדיניות האמריקנית, הצהיר מוזכיר המדינה האמריקני דין ראסק כי שרירה וקיימת התחייבות של ארצות הברית לדאוג לשלומה ולבטחונה של ישראל ולהבטיח את יכולתה למנוע כל תוקפנות אפשרית במזרח התיכון; דברים אלה ברורים ומוכנים לכל מדינות האזור.⁴⁸ בחריפות יתר ביטא את הנחישות האמריקנית למנוע תוקפנות אלקסיס ג'ונסון, סגן תת שר החוץ לעניינים פוליטיים. ימים ספורים לאחר סיום הוועידה בקהיר ציין כי מגמתה של ארצות הברית היא לסייע לקידומה ולפיתוחה של כלכלת עמי האזור ולדאוג לשמירת יציבותם ועצמאותם. ארצות הברית רואה חשיבות עליונה בהמשך הזרימה החופשית של נפט למדינות מערב אירופה. חיזוק הכלכלה האירופית הוא מרכיב חשוב בעוצמתו של העולם החופשי במאבקו נגד התפשטותם של כוחות עוינים. אמנם, המדיניות האמריקנית במזרח התיכון היא להימנע מלנקוט עמדה לצד זה או אחר, אבל אין זה אומר כי 'במקרה של תוקפנות תעמוד [ארצות הברית] מן הצד באפס מעשה. [...] בכל מקרה של תוקפנות, ישירה או עקיפה, נתמוך בכל הצעדים הנדרשים למנוע תוקפנות מעין זו או לשים לה קץ, הן אלה שיינקטו במסגרת האומות המאוחדות הן אלה שאנו ננקוט באופן עצמאי. כל קורבן מיועד של תוקפן עתידי יכול להיות סמוך ובטוח שיזכה לתמיכתנו'.⁴⁹

מבחינת נאצר, ארצות הברית תמכה תמיכה איתנה בעמדה הישראלית וכמוה בריטניה, אף-על-פי שהאחרונה גייסה את כל כשרונה הדיפלומטי כדי לשמור על פרופיל נמוך והודיעה לכל מדינה ערבית שאינה צד בסכסוך. עובדה היא שבתחילת 1964 הסכימה ממשלת בריטניה למכור שתי צוללות לישראל. לדעת המצרים, ביטוי נאות למדיניות הבריטית נתן הרולד וילסון, ראש האופוזיציה בבריטניה ואחר-כך ראש הממשלה, כאשר הכריז שממשלה

47. Washington to FO, 7 January 1964, PRO FO 371/175550; וושינגטון לירושלים, 10 בינואר 1964, ג"מ חצ 4322/20; וושינגטון לירושלים, 21 באפריל 1964, ג"מ חצ 4387/19.

48. הארץ, 19 בדצמבר 1963.

49. *The Times*, 22 January 1964.

בראשותו לא תהיה אדישה לאיום על בטחונה של מדינת ישראל.⁵⁰ מנקודת ראותם של הערבים, לא זו בלבד שישראל נהנית ממקורות מגוונים ואיכותיים של נשק אלא שהיא נהנית גם מתמיכה איתנה של המעצמות המערביות. ואפילו צרפת, שאינה תומכת בשאיפותיה התוקפניות של ישראל ופועלת לצמצם בהדרגה את מערכת יחסיה עם ישראל, מוסיפה לספק לה נשק ולתמוך בעקרון חלוקת המים.

לנוכח מדיניות התמיכה של המערב בישראל, ראתה מצרים הכרח לחזק את בטחונה ואת היכולת הצבאית שלה ושל מדינות ערביות אחרות. המעצמה שיכלה לסייע בכך היתה ברית-המועצות, אשר סכסוך בשאלת ניצול מי הירדן בין ישראל לשכנותיה העניק לה הזדמנות פז להגביר את השפעתה ומעורבותה, בדומה להשפעתו ומעורבותו של המערב, בחלק זה של העולם. מצרים היתה המדינה הערבית המאוכלסת ביותר בעולם הערבי, מדינה ששלטה על תעלת סואץ והיו לה שירותי נמל שברית-המועצות שאפה להשיג גישה אליהם.⁵¹ תמיכה מסיבית ובלתי-מסויגת בעמדת הערבים בסוגיית המים היתה מדיניות הולמת להידוק היחסים האלה. שאם לא כן אין להבין את המתקפה התעמולתית שפתחה בה ברית-המועצות נגד ישראל ונגד המערב, ולפיה ההטיה הישראלית היא התגרות בארצות הערביות אשר בשטחיהן זורמים מקורות הירדן; היא מבטאת את שאיפת ההתפשטות של הכוחות האימפריאליסטיים במגמה לפגוע בעולם הערבי.⁵²

במאי 1964 נערך ביקורו של המנהיג הסובייטי ניקיטה חרושצ'וב במצרים, כדי להגוג את השלב הראשון של בניית סכר אסואן אשר סימל יותר מכול את יחסי ברית-המועצות-מצרים. הביקור ביטא ללא ספק שלב נוסף בהידוק הקשרים ההולך וגובר בין שתי המדינות. רוסיה הסובייטית שבה והצהירה על התנגדותה הנחרצת למפעל הישראלי המפר את זכויות הערבים ועל תמיכתה בחיסולם של הבסיסים הזרים, ואף הסכימה להגדיל את הסיוע הכלכלי למצרים.⁵³

ההתקרבות בין מצרים לברית-המועצות ערערה את בטחונה של ישראל, ולכן היא לחצה על המערב, ובעיקר על האמריקנים, לאזן את החימוש בינה לבין הערבים. מדיניותו של

⁵⁰ 28 January 1966, PRO FO 371/186857; 12 September 1964, PRO FO 371/175560;

Muhammad H. Heikal, *Nasser: The Cairo Documents*, London 1970, p. 200

⁵¹ Fred Wehling, 'The Dilemma of Superpower: Soviet Decision-Making in the Six Day War, 1967', in: Steven L. Spiegel (ed.), *Conflict Management in the Middle East*, Boulder, CO 1992, p. 177; Ilana Kass, *Soviet Involvement in the Middle East: Policy Formulation, 1963-1973*, Boulder, CO 1978, p. 24

⁵² Surendra Bhutani, *Israel-Soviet Cold War*, Delhi 1975, p. 92; Cairo to FO, 13 May 1964, PRO FO 371/178589

⁵³ Douglas Little, 'Choosing Sides; Lyndon Johnson and the Middle East', in: Robert A. Divine (ed.), *The Johnson Years*, Lawrence, KS 1994, p. 157; Muhammad H. Heikal, *Sphinx and Commissar: The Rise and the Fall of Soviet Influence in the Arab World*, London 1978, p. 136; EL Hussini, *Soviet-Egyptian Relations*, p. 154

אשכול חתרה להבטיח מה שמוגדר פטרונות אמריקנית כדי לבלום איום סובייטי כלשהו.⁵⁴ ביקורו של אשכול בווינגטון ביוני 1964, ביקור ממלכתי ראשון של ראש ממשלת ישראל, ביטא מבחינה זו את הידוק היחסים בין שתי המדינות, ומעל הכול הצלחה ישראלית לרתום את ארצות הברית להבטחת אספקת נשק והגדלת הסיוע הכלכלי. הנשיא ג'ונסון שב ואישר לפני ראש ממשלת ישראל את התנגדות ארצו לתוקפנות, לשימוש בכוח, או לאיום בשימוש בכוח נגד כל מדינה.⁵⁵

ההחרפה בסכסוך

ב־5 ביוני 1964, שלוש שנים לפני מלחמת ששת הימים, החלה הזרמה סדירה של מים מן הכינרת אל דרומה של ישראל. הזרמת המים, כמו השלמת הפרויקט, לא נחגגה ברוב עם אלא הוצנעה, כדי למנוע תגובה נועזת של העולם הערבי. אולם תגובה ערבית לא איחרה לבוא, אם כי שוב בתחום המלל בלבד. הערבים ציינו כי היהודים גנבו את מי הירדן. בהטיה ראו התקפה על הטריטוריה המימית של האומה הערבית והוכחה נוספת לשאיפות ההתפשטות של ישראל ולהחלטתה להמשיך במדיניות השוד והגזל, תוך כדי התעלמות מזכויות הערבים.⁵⁶ בין 5 ל־11 בספטמבר 1964 התכנסה באלכסנדריה הוועידה השנייה של ראשי מדינות ערב, כדי לבחון מה נעשה למימושן של ההחלטות שנתקבלו בוועידת קהיר. הכינוס בספטמבר קיבל משנה חשיבות לאור הפעלתו של המוביל הארצי. סוריה, הקיצונית בעמדתה בין המדינות הערביות, החלה כבר לפני הכינוס בתקריות אש יזומות בגבולה עם ישראל, במגמה להחריף את המצב ואולי אף לדחוף את מדינות ערב לכלל עימות עם ישראל.⁵⁷ זה היה הדבר שנאצר רצה להימנע ממנו, שכן האסטרטגיה של מצרים לא השתנתה. מצרים אמרה שתמנע נסיבות העלולות לגרור אותה לעימות בטרם עת, כמו עקב מתיחות יזומה.⁵⁸ אבל אפילו היתה החלטה לצאת למלחמה, לא היתה מוכנות ערבית מספקת. ראש הפיקוד הערבי המאוחד, הגנרל המצרי עלי עלי עאמר, הבהיר בוועידה כי דרושים שני תנאים כדי להבטיח הגנה מספקת מפני תוקפנות ישראלית אם תבוצע הטיה נגדית, וכי במקביל לקיום שני התנאים האלה יש להכין את הכוחות הערביים לקראת המערכה המכרעת. התנאי הראשון היה שכל מדינות העימות, ירדן, לבנון וסוריה יאפשרו הצבת כוחות בתחומיהן, על־פי שיקול דעתו של ראש הפיקוד. התנאי השני היה הצורך בתיאום צבאי בין המדינות

54. Yaacov Bar-Siman-Tov, *Israel, the Superpowers, and the War in the Middle East*, New York 1987, pp. 86, 88

55. רבין, פנקס שירות, עמ' 127-128; NA RG/2346; Circular No. 2255, 3 June 1964.

56. נמרוד, מי מריבה, עמ' 100; הארץ, 7 במאי 1964.

57. Tel Aviv to FO, 17 July and 3 August 1964, PRO FO 371/175818; SD to London, 10 July 1964, and Talbot to Harriman, 13 July 1964, NA RG 59/2353

58. Cairo to FO, 30 September 1964, PRO FO 371/175561

וסטנדרטיזציה של כלי הנשק. לבנון התנגדה נחרצות לכניסת צבא זר כלשהו לתחומה, שכן הדבר עלול לערער את האיזון הבין-עודתי במדינה. ירדן ראתה בהצבת כוחות מעין סוס טרויאני, העלול לגרום בעיות פנימיות ואף סכנה של התקפה ישראלית עליה. שתי המדינות גם התנגדו לסטנדרטיזציה של כלי נשק.⁵⁹ סוריה אמנם קיבלה נשק מן הסובייטים בדומה למצרים, אך לא היתה מוכנה להשלים עם הצבת כוחות בתחומה. אי-נכונות זו נבעה מהרצון לנגח את נשיא מצרים, שדגל במדיניות של הגנה. הדבר הצביע, אל נכון, כי המדינות הערביות דורכות במקום ובמידה מסוימת צועדות לאחור בכל הקשור לבלימת התוקפנות הישראלית, כהגדרתן.

בוועידה התקבלה שורה של החלטות הנוגעות, בין השאר, להטיה הנגדית של מדינות ערב וכן להכנות הצבאיות לתגובה על פעילות ישראלית נגדית. על-פי תוכנית ההטיה יוקם בתחומי ממלכת ירדן סכר על הירמוך התחתון, שמטרתו למנוע מישראל להשתמש במי הירמוך; סוריה תבצע מפעל הנדסי מורכב, שתכליתו הטיית הבניאס על-ידי חפירת תעלה לאורך 73 ק"מ וכריית מנהרה שתחבר את הבניאס לירמוך, אשר אורכה הכולל 4.5 ק"מ; לבנון תבצע הטיה בשלושה מוקדים: הקמת סכר על נהר החצבני; הקמת שני מתקני הטיה בחצבני התיכון שיזרימו מי שטפונות לתוך תעלה שתיחפר מנקודת ההטיה ועד לבניאס; בניית תחנת שאיבה ליד מעיין הוואני שעל נהר החצבני. העלויות של תוכניות ההטיה הנגדית הסתכמו ב-16.5 מיליון ליש"ט והן היו אמורות להתבצע בתוך שנתיים.⁶⁰ השלמת תוכניות ההטיה נועדה לשלול מישראל כשליש מכמות המים שתוכננה לזרום במוביל הארצי, וצמצום זרימת המים גם עלול היה להגדיל במידה ניכרת את שיעור המליחות בכינרת. הטיה נגדית פירושה היה נזק חמור לישראל וחבלה בתוכניות הפיתוח שלה.⁶¹ כמו כן החליטו באי ועידת הפסגה באלכסנדריה להתחיל מיד בביצוע העבודות הטכניות לניצול מי הירדן ויובליו. מדינות ערב התחייבו שכוחותיהן יעמדו בכוננות להדיפת מתקפה ישראלית כלשהי. ועידת אלכסנדריה אישרה את כינונו של צבא לשחרור פלשתינ, ליד הארגון לשחרור פלשתינ, שמטרתו ליטול חלק בשחרור פלשתינ מן האימפריאליזם הציוני.⁶²

תגובתה של ממשלת ישראל להחלטות שהתקבלו בוועידת הפסגה באלכסנדריה לא היתה שונה מן התגובה להחלטותיה של ועידת הפסגה בקהיר תשעה חודשים קודם לכן. ראש ממשלת ישראל לוי אשכול שב והזכיר כי המים חיוניים מאוד למדינה ובלעדיהם אין קיום, ולפיכך היא תפעל להבטיח את המשך זרימת המים מן הכינרת דרומה.⁶³ תגובתה של ממשלת ישראל הצביעה, אל נכון, על ביטחון ושאלנות ולא דווקא על דאגה מהצפוי לאחר הפסגה. ישראל הניחה שתימשך בינתיים יכולתם של הערבים שלא לעשות דבר קונקרטי חוץ מאשר

59. Fred J. Khouri, 'The Jordan River Controversy', *Review of Politics*, 27 (1965), p. 52;

Note by Crawford, 22 September 1964, PRO FO 371/175546

60. Minute by Cradock, 15 September 1964, PRO FO 371/17556

61. דבר, 12 בפברואר 1965.

62. אלי אהרם, 11-12 בספטמבר 1964; שמש (לעיל הערה 37), עמ' 141.

63. ריאיון עם אשכול, מעריב, 4 באוקטובר 1967; Lowi, *Water and Power*, p. 125

להטביע את ישראל בים של מילים. הנחה זו לא היתה משוללת יסוד. הערכת המודיעין הישראלי נשארה איתנה כי כל עוד תקועים הגייסות המצריים בבוץ התימני לא יהיין נאצר לנקוט יוזמה צבאית נגד ישראל בשל פרויקט המים.⁶⁴ יתרה מזו, על-פי תוצאות הוועידה היה ברור כי לבנון לא תחל להטות את מקורות הירדן. היא הודיעה פעמים רבות כי לא תתחיל בעבודות להטיית החצבני ללא הגנה מספקת, ולא נראה שהגנה כזאת קורמת עור וגידים, גם לא בעתיד הקרוב. הממלכה הירדנית, לעומת זאת, לא נטשה את התחייבותה לאמריקנים בדבר נאמנותה לתוכנית ג'ונסטון, והקמתו של סכר על הירמוך לא היתה אלא ניצול המים על-פי תוכנית זו.

מבחינתה של ישראל, המדינה היחידה הבלתי-צפויה, אשר לא ניתן לחשב את מהלכיה, היתה סוריה, ותקריות האש עמה היו לעניין שבשגרה. אף-על-פי-כן נקטה ישראל שני צעדים שנועדו לאותת לערבים, ולסורים במיוחד, על נחישותה בסוגיית המים וזכויותיה האחרות. זמן קצר לאחר סיום הוועידה החליטה ממשלת ישראל לחדש את העבודות בשטחי עיבוד שבאזורים המפורזים, אשר לגביהם היתה מחלוקת.⁶⁵ ישראל נמנעה תקופה ממושכת מלעבד אזורים אלה, כדי שלא להחריף את התקריות בינה לבין סוריה עד להשלמת הנחתו של המוביל הארצי. אולם עתה היא ראתה עצמה חופשית לעשות כן. בעת ובעונה אחת היא החלה לפעול לסיום סלילתה של הדרך הידועה בשם 'דרך הפטרולים', שהחלו בסלילתה בשלהי 1961 והיא נועדה למנוע השתלטות סורית על זרמים תת-קרקעיים של מעיינות הדין. הסורים טענו באותה עת כי המעיינות המספקים מים לדין וכן חלק מן הדרך הם בתחומה הריבוני.⁶⁶ אי-הסכמה הובילה לתקריות אש בין שתי המדינות, וכדי למנוע חרפה בגבול הפסיקה ישראל את עבודות הסלילה. אולם עם התחלת הפעלתו של המוביל הארצי ראתה ישראל לנכון לסיים את המלאכה.

החלטתה של ועידת אלכסנדריה להאיץ את עבודות ההטיה עודדה את הסורים להתחיל מיד בהטיה ואת הישראלים להיות מוכנים למנוע בכל מחיר ניסיון להתחיל בעבודות אלה. למעשה, הממשל הסורי החל בהתארגנות, תכנון ובדיקה של אזור ההטיה עוד לפני הוועידה. בתחילת נובמבר כבר הופיע בשטח ההטיה ציוד הנדסי סורי והוחל בהכשרת התוואי ובכריית תעלה מצפון ומדרום למעיינות הבניאס.⁶⁷ ישראל ביקשה בראש ובראשונה לפגוע בציוד

64. גלבוץ, שש שנים ששה ימים, עמ' 41-42; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 95.

65. שטחו של האזור המפורז היה כ-65 קמ"ר והוא היה מחולק לשלוש גזרות: גזרה צפונית קטנה ששטחה כ-4 קמ"ר, גזרה מרכזית ששטחה כ-28 קמ"ר וגזרה דרומית ששטחה כ-33 קמ"ר. על-פי הסכם שביתת-הנשק מיולי 1949 בין ישראל לסוריה נקבע כינונו של אזור מפורז, כשטח שבין קו שביתת-הנשק לגבול ארץ-ישראל המנדטורית, למעשה הגבול הבין-לאומי. האזור המפורז היה מערבית לגבול הבין-לאומי, אשר עליו השתלט הצבא הסורי במהלך מלחמת 1948. הריבוניות על האזור נשארה פתוחה למשא-ומתן. ראו: אריה שלו, שיתוף-פעולה בצל עימות: משטר שביתת הנשק ישראל-סוריה, 1949-1955, תל-אביב 1989, עמ' 79, 126-127, 349-355.

66. ירושלים לווינגטון, 14 בנובמבר 1964, ג"מ חצ 4320/2; *Odd Bull, War and Peace in the Middle East*, New York 1969, pp. 74-76

67. שמש (לעיל הערה 37), עמ' 149; רבין, פנקס שירות, עמ' 121.

ההנדסי ובאותה עת לפגוע במטרות צבאיות סוריות, בשל התקריות וההטרדות התכופות של הצבא הסורי. לא היתה מגמה מלכתחילה להנחית מהלומה קשה על הסורים אבל ההנחה היתה שהדבר בלתי־נמנע.⁶⁸

ב־3 בנובמבר החלה ישראל בהתגרריות מכוונות בגבול – ובכלל זה המשך הכשרת דרך הפטרולים, סיוורים להבטחת השליטה על דרך זו ועבודות חקלאיות באזורים המפורזים.⁶⁹ הסורים, שטענו כל העת לריבונות על חלק מדרך הפטרולים והתנגדו לעיבוד בשטחים המפורזים הנתונים במחלוקת, יזמו תקריות אש, ומשהוחרפו התקריות פתחו בהפגזה מסיבית על יישובים אזרחיים לאורך הגבולות. ממשלת סוריה, לא בלי מידה של צדק, טענה כי למקצת היישובים הישראליים הוכנסו כלי נשק כבדים והם השתתפו בלחימה. אבל ישראל נקטה צעד זה לאחר שהסורים עשו כן ביישוביהם. לאחר שורה של הפגזות וכדי לשתק את מקורות הירי הפעילה ישראל ב־13 בנובמבר כוח אווירי, שהיה מוכן לפעולה בעוד מועד. המהלומה רחבת ההיקף הפתיעה את הסורים, שהיו רגילים לאיפוק ישראלי בתקריות הגבול. ישראל השמידה בראש ובראשונה את הציוד ההנדסי הכבד וניצלה את ההתקפה האווירית לפגוע פגיעה קשה ביותר בסורים, כדברי מפקד חיל האוויר הישראלי, האלוף עוזר ויצמן: 'מוזמן חיכינו ללמד אותם [את הסורים] לקח על ההתגרריות'.⁷⁰

הפעלת מטוסים נחשבה מהפכנית באותה עת. שימוש אחרון בתקיפה על־ידי מטוסים נעשה ב־1951 בתקרית הידועה בשם 'תקרית אל־חמה', מדרום לכינרת. זו היתה פעולה מצומצמת בהיקפה שלא גרמה נזק. לאחר אותה תקרית נמנעה ישראל מלעשות שימוש במטוסים בתקריות עם שכנותיה. ראש הממשלה בן־גוריון חשש כי שימוש במטוסים יהיה מרשם להסלמה, וממנה הדרך קצרה למלחמה.⁷¹ ההתקפה הישראלית היתה גדולה בממדיה הן מבחינת מספר המטוסים, כמות חומרי הנפץ ועומק הפעולה.

שימוש במטוסים לתקיפת מטרות קרקע הצביע, אל נכון, על הסלמה בין ישראל לסוריה, ולמעשה עם שאר מדינות ערב. אלה ציינו כי ההתקפה הישראלית על סוריה היא התקפה על כל מדינות ערב וכי יש לרכז כוחות כדי להדוף תוקפנות זו. בין מילים למעשים המרחק היה רב. ההתקפה סימלה את נחישותה של ישראל שלא להירתע משימוש בכל האמצעים כדי לשים קץ לכל הטיה נגדית. היא גם היתה ביטוי לתחושת הביטחון שהלכה וגברה בקרב קובעי המדיניות בישראל, כי הצבאות הערביים אינם מסוגלים להתמודד עם ישראל, הנהנית

68. יניב, (לעיל הערה 2), עמ' 372; Tel Aviv to SD, 16 November 1964, NA RG 59/2353; Aviv to FO, 13 July 1964, PRO FO 371/175818

69. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 188; Tel Aviv to SD, 16 November 1964, NA RG 59/2353; Bull, War and Peace, 108; עמ' 156; הבר, היום תפרוץ מלחמה, p. 75

70. הארץ, 15 בנובמבר 1964; בארי מ' בלכמן, 'השפעת פעולות התגמול על המדיניות הערבית', בתוך: בנימין גויברגר (עורך), דיפלומאטיה בצל עימות, תל־אביב 1984, עמ' 156; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 41-43. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 201.

71. Bull, War and Peace, p. 76; הארץ, 15 בנובמבר 1964; שמש (לעיל הערה 37), עמ' 151.

מתמיכה אמריקנית כמעט מוחלטת בסוגיית המים ומהבנה גדלה והולכת לצרכיה הבטחוניים. תקרית 13 בנובמבר הכניסה ממד חדש לזירה – תמרור ברור לפוטנציאל הגלום בסכסוך המים. שימוש במטוסים יהיה מפעולה זו ואילך לחלק מסכסוכי הגבול. התקרית בישרה מדיניות חריפה כלפי הסורים, ואלה לא שקטו לנוכח מדיניות ישראלית זו.⁷²

ההפצצה הישראלית לא הרתיעה את הסורים, אלא הם ראו את ההחרפה דווקא כמשרתת את מטרותיהם. התנגשות בינם לבין הישראלים בקנה-מידה רציני היתה עשויה לאלץ את מדינות ערב, ובעיקר את מצרים, לבוא לעזרתם. לא פלא הוא שתקופה קצרה אחרי התקרית הכניסו הסורים ציוד הנדסי למקום ההטיה והחלו בעבודות פילוס משני עברי הבניאס. הציוד שהוכנס לשטח הצביע על תוכנית רחבת היקף ובעלות גבוהה מאוד.⁷³ בתחילת 1965 החליט הפרלמנט הלבנוני פה אחד שלבנון תצטרף לתוכנית ההטיה הנגדית. למעשה, ממשלת לבנון נאלצה להצטרף לתוכנית ההטיה על כורחה, שכן ראשי מדינות ערב תבעו ממנה להתחיל בהטיה על-פי הקווים שנקבעו בוועידת אלכסנדריה. ממשלת לבנון חששה כי סירוב להצטרף עלול להביא למסע תעמולה נרחב נגדה והדבר ישפיע, בוודאי, על המצב הפנימי.

הכנסת ציוד הנדסי והתחלת עבודות התשתית בשטח הסורי וכן הודעת לבנון על השתלבותה בתוכנית ההטיה הדאיגו את ממשלת ישראל. עד לאותה עת היא היתה בטוחה כי פרט למלל לא ינסו הערבים לנקוט צעד ממשי העלול לשבש את זרימת המים בירדן. האסטרטגיה הערבית, שנועדה להחליש את ישראל ולהביא להשמדתה נראתה קורמת עור וגידים. בלימת זרימה המים לנהר הירדן על-ידי הטיה זדונית, כלשונה של ממשלת ישראל, היתה חלק מאותה אסטרטגיה. אשכול לא הוציא מכלל חשבון התמודדות צבאית עם הערבים אם הם ינסו להמשיך בתוכניותיהם.⁷⁴ לפני הבריטים, כמו לפני האמריקנים והצרפתים, הדגישה ממשלת ישראל את הנזק החמור העלול להיגרם לתוכניות המים שלה, אם יחלו הערבים בהטיה הנגדית. ציר ישראל בווישינגטון, מרדכי גזית, הגדיר לפני האמריקנים את תוכנית ההטיה של הערבים כאסון למדינת ישראל.⁷⁵ ראש הממשלה ציין בהחלטיות כי ישראל לא תאפשר את סיום עבודות ההטיה של הערבים ותנקוט את כל הצעדים האפשריים. בצורה ברורה יותר ניסח זאת ולטר איתן, שגריר ישראל בפריס, בציינו לפני משרד החוץ הצרפתי כי בשעה שיתחילו עבודות ההטיה, 'תהיה מלחמה'.⁷⁶ הממשל הבריטי ניסה למעשה לשכנע את ישראל כי אין מה לחשוש מההטיה של הערבים.

72. תומס שלינג, חימוש והשפעה (תרגום ברוך קורות), תל-אביב 1981, עמ' 165-166; הבר, היום תפרוץ מלחמה, עמ' 76.

73. Military Attaché to Ministry of Defence, 21 January 1965, PRO FO 371/180666

74. הארץ, 17 בינואר 1965; BBC, *Panorama*, 29 March 1965

75. לוריא להרצוג, 18 במרס 1965, ג"מ חצ 744/12; Washington to FO, 4 February 1965, PRO FO 371/180666

76. Paris to London, 4 February 1965, and Washington to London, 8 February 1965, PRO FO 371/180666

לדעתו, הערבים חסרים את היכולת הטכנית וההנדסית להוציא לפועל תוכניות אלה במהירות וביעילות. למפעלים אלה נדרשים סכומי כסף גדולים, שאינם בהישג ידם. ללא סיוע טכני מעולה מארצות אחרות, שעתה אינו בנמצא, לא יהיה ביכולת הערבים להטות יותר מ־100 מיליון מ"ק בשנה, שהם פחות מחמישית מסך המים הזורמים במקורות נהר הירדן. ההערכה היא שכמות המים המקסימלית שיצליחו מדינות ערב להטות בעזרתו של סיוע חיצוני לא תעלה על 150 מיליון מ"ק בשנה. ספק אם להטיה של כמות מים כזאת תהיה השפעה רצינית, אם בכלל, על מכסות המים שישראל שואבת מן הכינרת. ראש ממשלת בריטניה, הרולד וילסון, ציין לפני עמיתו הישראלי, לוי אשכול, בעת ביקור הידידות שערך בלונדון במרס 1965, כי בידי ישראל יהיה אמצעי תגמול נגד ירדן אם יפגעו בכמות המים שלה. היא פשוט יכולה לסגור את הברז דרומה לכינרת. לכן אין עילה כלשהי לישראל לנקוט פעולה צבאית נגד הערבים. הבריטים הזהירו את אשכול מפני מכת מנע העלולה לחבל באינטרסים שלהם לא כל שכן באלה של ישראל עצמה. האינטרס המשותף של שתי המדינות היה המשך הפילוג בעולם הערבי והחלשת מנהיגותו של נאצר. פעולה צבאית תגרום לליכוד השורות בעולם הערבי. אך ישראל נשארה איתנה בדעתה. אשכול לא היה מוכן להתחייב ולומר לבריטים מה יהיה הצעד שממשלת ישראל תראה לנכון לנקוט.

מסקנותיהם של האמריקנים בדבר יכולתם של הערבים לבצע הטיה מורכבת ומסובכת היו אותן המסקנות שהגיעו אליהן הבריטים. לדעתם, ביסוד איומיה של ישראל לנקוט פעולה צבאית נרחבת נגד הערבים היו טמונות סיבות אחרות: ממשלת ישראל יודעת למעשה היטב כי תוכניות ההטיה של הערבים אינן מסוכנות; מה שבאמת מדאיג את הישראלים היא העובדה שביצוע מוצלח של התוכנית הערבית עלול להוות מכה פסיכולוגית קשה לישראל, בין היתר מכיוון שהדבר ילמד שהערבים מסוגלים, אחרי ככלות הכול, לפעול בשיתוף־פעולה ובתיאום מלא;⁷⁷ ממשלת ישראל מעוניינת להנחית מכה על הערבים לפני ש־50 אלף חיילים מצרים ישבו מתימן. במידה רבה יותר מעמיתיהם הבריטים היו האמריקנים מוטרדים מהתנגשות צבאית, אשר לדעתם עומדת בפתח. שר ההגנה האמריקני, רוברט מקנמרה, אמר בוועדת השירותים המזוינים של בית הנבחרים כי אלימות עשויה לפרוץ בכל עת בגלל ההטיה הישראלית של מי הירדן וההטיה הנגדית של הערבים. מטרת ארצות־הברית היא למנוע התפתחות של מעשי איבה גלויים, אולם המשימה קשה מחמת זרם הסיוע הסובייטי, הן הצבאי הן הכלכלי, למצרים, לסוריה ולעיראק.⁷⁸

כדי לנסות להפיג את המתחות באזור, ובעיקר להרגיע, כהגדרת האמריקנים, את עצביה של ישראל, החליט הממשל האמריקני לשגר לישראל את רוברט קומר, איש המועצה לביטחון לאומי, ואת אוורל הרימן (Averell Harriman), השגריר המיוחד של הנשיא ג'ונסון. הם התנו את פתיחתו של שוק הנשק האמריקני ואת בחינת הסכנות הטמונות לישראל לאור

77. גזית להרצוג, 6 באפריל 1965. ג"מ חצ 3689/6; Notes for Meeting, 29 March 1965, and Memorandum of Conversation, 1 April 1965, PRO FO 371/180667

78. הארץ, 19, 25 בפברואר 1965.

התעצמותו של הפיקוד הערבי המאוחד בהתחייבות ישראלית להימנע ממכת מנע נגד מדינות ערב ומנקיטת פעולות צבאיות נגד הטיית מי הירדן.⁷⁹ הם הדגישו כי בסוגיית מי הירדן הממשל האמריקני עדיין דבק בתוכנית ג'ונסטון וכי האיומים הישראליים דווקא מחלישים את יכולתן של מדינות ערביות מתונות לעמוד בלחצים של קבוצות קיצוניות בתוך המדינה פנימה.⁸⁰

ממשלת ישראל לא היתה מוכנה לכבול ידיה מראש. לכל היותר היא היתה מוכנה להבטיח כי לפני שתפנה לשימוש בכוח היא תעשה מאמצים ליישב את בעיית המים בדרכי שלום. בכל מקרה, ממשלת ישראל תפעל למנוע את גרירתו של האזור לעימות כולל.⁸¹ אמנם ממשלת ישראל לא נתנה התחייבות מפורשת, אבל היא לא יכלה להתעלם מן הדרישה התקיפה של האמריקנים להימנע ממכת מנע או מפעילות צבאית בקנה-מידה נרחב נגד ההטיה הנגדית. הישראלים הניחו כי במקרה של מכת מנע ללא תמיכה אמריקנית הם עלולים למצוא עצמם עומדים מול הערבים הנהנים מתמיכה בלתי-מסויגת של הרוסים. חשיבות התמיכה האמריקנית במקרה של עימות תנחה את המדיניות של ישראל בשנים הבאות ותהיה בסיס למדיניות שהיא נקטה במשבר שפרץ במאי 1967, אשר הצעיד את האזור למלחמה.

ממשלת ישראל מיקדה את פעילותה בפגיעה בציוד ההטיה, ללא שילוב של כוחות קרקע בפעילות מעבר לגבול. מדיניות זו של הרס ציוד ההטיה הביאה בהדרגה לדחיקתו של הסכסוך בסוגיית ניצול מקורות הירדן מסדר היום הבינ-לאומי, אך ההחרפה בשטח לא דעכה. נהפוך הוא: המתוחות הלכה וגברה. בתחילת 1965 החלה סוריה לפעול באינטנסיביות רבה להטיית יובלי הירדן. היא עשתה זאת ביוזמתה וללא תיאום עם העולם הערבי. בהטיה ראתה הכרח שאין מנוס ממנו, כדי להחזיר את המים שנגולו ממנה, לטענתה, וכחלק מתוכנית מעשית לשחרור פלשתיין. ממשלת ישראל, לעומת זאת, היתה נחושה בהחלטתה שלא לאפשר את ביצוע ההטיה ולא את תחילת העבודות לקראת ההטיה. הצבא הישראלי חיפש עילה לפגוע בציוד המכני הסורי שבשטח ההטיה ולהרוס אותו. הדרך היעילה ביותר היתה לגרור את הסורים, דבר שלא היה מסובך כשהוא לעצמו, על-ידי התגרויות לפתוח באש על מטרות ישראליות ולנצל זאת לתגובה ישראלית על ציוד ההטיה.⁸² הסורים 'נענו' ללא כל קושי

79. Washington to FO, 4 March 1965, PRO FO 371/180856; רבין, פנקס שירות, עמ' 128; שמעון פרס, קלע דוד, ירושלים 1974, עמ' 85.

80. Little, *Choosing Sides*, pp. 163-164; Ma'oz, *Syria and Israel*, p. 87.
81. Ma'oz, *ibid.*; רבין, פנקס שירות, עמ' 129; North Atlantic Council, 10 March 1965, PRO FO 371/180651; Washington to FO, 24 April 1965, and Tel Aviv to FO, 31 March 1965, PRO FO 371/180856

82. Damascus to FO, 14 May 1965, and Tel Aviv to FO, 20 May 1965, and Air Attaché to FO, 19 May 1965, PRO FO 371/180879; Ma'oz, *Syria and Israel*, p. 88; רבין, פנקס שירות, עמ' 206-207. ישראל לסוריה – מלחמת ששת הימים ולאחריה, עיונים בתקומת ישראל, 8 (1988), עמ' 206-207.

להתגרות הישראלית. משנפתחה אש על פטרול ישראלי ב־17 במרס פתחו טנקים ישראליים בירי על ציוד ההטיה והרסו אותו לחלוטין. זמן קצר מאוד לאחר התקרית הוכנס שוב ציוד מכני והוחל בהכשרת תוואי קרקע במרחק של כ־5 ק"מ מהגבול עם ישראל. באזור זה נהנו הסורים מעדיפות טופוגרפית והיו מוגנים ברשת צפופה של מוצבים מבוצרים היטב בנוכחות של כוחות שריון. הם הצליחו בעבודה מזורזת להכשיר תוואי של 5 ק"מ בתוך תקופה קצרה. כדי לחסל שוב את ציוד ההטיה נקטה ממשלת ישראל פעילות צבאית הדומה לזו של 1 במרס, לאמור התגרות מכוונת בסורים כדי שאלה יפתחו באש. המאלף הוא שהסורים לא נענו הפעם להתגרות הישראלית. לפיכך יזמה ישראל ב־13 במאי תקרית אש ובעקבותיה פעלו הטנקים להשמדת ציוד ההטיה.⁸³

ממשלת סוריה היתה חסרת אונים מול העוצמה הישראלית. ללא סיוע צבאי של העולם הערבי לא היה לאל ידם של הסורים להמשיך בתוכנית ההטיה, ואם היו עושים כן, לאמור ממשיכים בעבודות ההטיה, הם עלולים היו להסתבך במלחמה עם ישראל. בכינוס של ראשי ממשלות ערב ב־26 במאי הם דרשו במפגיע לרכז כוח אווירי חזק שיתערב במקרה הצורך וינטרל את העליונות האווירית של ישראל. ממצרים הם תבעו לשגר יחידות צבא לסיני ולרצועת עזה ולסלק את כוח החירום של האו"ם, שהיא מסתרת מאחוריו.⁸⁴ אפס, נאצר דבק בעמדתו, ולפיה מצרים עדיין אינה מוכנה להסתכן בעימות עם ישראל. בנאום ב־31 במאי הוא ציין שלוש סיבות לאי־מוכנותה של מצרים לצאת למלחמה: ההכרח להחזיק 50 אלף חיילים בתימן; אי־נכונותן של מדינות ערב להסכים לחניית כוחות אחרים על אדמתן; ואי־רצונו להיגרר למלחמה בעיתוי שתקבע ישראל. להבהרת עמדתו ציין, כי בגלל טרסטור אחד או שניים המופעלים לצורך הטיית מקורות הירדן ומושגדים בידי הצבא הישראלי אין הוא מוכן להיכנס למלחמה במקום ובמועד הרצויים לממשלת ישראל.⁸⁵

זה היה למעשה נצחונה של הנחישות והעוצמה הישראלית. הדבר חיזק וביסס עוד יותר את ההנחה, שהיתה נחלתם של קובעי המדיניות בצבא ובממשלה, שכל עוד מצרים מתמידה במעורבותה בתימן לא יהיו נשיא מצרים לפתוח במלחמה, וכי בנסיבות המדיניות והאסטרטגיות הנוחות בעת הזאת אין להירתע מנקיטת גישה נוקשה או משימוש בכוח צבאי, אם יש צורך, לפתרון הבעיות בין ישראל לבין העולם הערבי.⁸⁶ אם היה ספק כלשהו באשר למדיניותה של ישראל כלפי תוכניות ההטיה של הערבים, ובאשר לשימוש או לאיום

.83. Damascus to FO, 17 March 1965; Tel Aviv to FO 19 March 1965; Minute by the FO, 27 March 1967 – PRO FO 371/180878; Washington to FO, 14 May 1965, PRO FO 371/180879; Jerusalem to SD, 16 May 1965, and Memorandum of Conversation, 19 May 1965, NA RG/2353; Bull, *War and Peace*, pp. 77-78. עמ' 152-156.

.84. Damascus to FO, 19 June 1965, PRO FO 371/180668. עמ' 156-157.

.85. Anglo-French Discussion, 2 July 1965, PRO FO 371/180646; Donald Neff, *Warriors for Jerusalem: The Six Days That Changed the Middle East*, New York 1988, p. 52.

גלבוע, שש שנים ששה ימים, עמ' 48.

.86. דברי הכנסת, 43, 17 במאי 1965: יניב (לעיל הערה 2), עמ' 374.

בשימוש בכוח צבאי לפתרונו של סכסוך המים, באה המהלומה שהנחיתה ישראל על ציוד ההטיה הסורי ב־12 באוגוסט והבהירה זאת.

ועידת ראשי מדינות ערב בקובלנקה, שהתכנסה בין 13 ל־17 בספטמבר, היתה מבחינתה של ישראל הוכחה ליעילות השימוש בעוצמתה הצבאית ולא־יכולתן של מדינות ערב להתמודד עם עוצמה זו. הוועידה היתה אמורה לבחון את המשך תוכניות ההטיה של הערבים, במקרה זה של סוריה, את ההתקדמות שנעשתה בתחום חיזוק כוחן הצבאי של מדינות ערב השכנות, ובעיקר את מידת התחזקותו של הפיקוד הערבי המאוחד. נשיא מצרים הגיע לוועידה במגמה להתמיד במדיניות שעיצב מאז הוועידה הראשונה בינואר 1964.

בסיומה של הוועידה חתמו ראשי מדינות ערב על אמנת סולידריות ערבית, המחייבת את המדינות החתומות עליה להימנע מהאשמות הדדיות ומהתערבות בענייניה הפנימיים של מדינה זו או אחרת. אך בין האמנה למציאות הבין־ערבית לאחר הוועידה היה פער עצום. הפירוד והמחלוקות הוסיפו לאפיין את העולם הערבי. עד לחיזוק כוחו של הפיקוד נמנעו מדינות ערב, ככל שהיה הדבר אפשרי, מהתגרריות נגד ישראל מחשש שהיא תנצל אותן לצרכיה. הוועידה העניקה חופש פעולה ושיקול דעת לכל מדינה בשאלה אם להמשיך בהטיה בתחומה או להפסיקה.⁸⁷ החלטתה בסוגיית ההטיה השאירה את הסורים בודדים בתביעתם למאבק מידי וחסר פשרות נגד ישראל. החלטות הוועידה ביטאו היטב את הֶרְאֵלִיזִם המדיני של הערבים – הכרה באי־יכולתם להתמודד מול העוצמה הישראלית או להמשיך בתוכניות להטיית מקורות הירדן.

החלטות הוועידה אמנם הורידו את בעיית המים מעל סדר היום לעת הזאת, אבל חיזקו עוד יותר את ידי ישראל להשתמש בכוח צבאי כדי לפתור בעיות עם שכנותיה. עוצמה צבאית היתה למכשיר יעיל מבחינת ישראל במערכת יחסיה עם מדינות ערב השכנות. סוגיית ניצול מקורות הירדן לאחר הוועידה לא היתה מרכיב דומיננטי שפרנס את הסכסוך. אולם אין ספק שהיא יצרה דינמיקה של החרפה בגבולות שבין ישראל לשכנותיה וסללה את הדרך להופעתו של ארגון אל־פתח בחסותה של ממשלת סוריה.

הדרך למלחמה

ככל שהלך והתברר לסוריה כי תוכנית ההטיה אינה בת־ביצוע וכי מדינות ערב אינן נכונות להצטרף למאבק חסר פשרות נגד ישראל, היא החליטה לאמץ אסטרטגיה של גישה עקיפה, לאמור, תמיכה וטיפוח של חוליות פלשתינאיות לביצוע פיגועים במטרה לשבש את החיים בישראל ובעיקר לפגוע במתקני המים.⁸⁸ חוליות אלה באו משורותיו של ארגון אל־פתח,

Holliday to Stewart, 30 September 1965, PRO FO 371/180652; Lowi, *Water and Power*, pp. 127-128; שמש (לעיל הערה 37), עמ' 160.

88. יניב, פוליטיקה ואסטרטגיה בישראל, עמ' 189; John Bulloch and Adel Darwish, *Water War: Coming Conflict in the Middle East*, London 1993, p. 39

ארגון שפעל במנותק מן הארגון לשחרור פלשתיין בראשותו של אחמד שוקירי. את אל-פתח ייסדה ב-1959 קבוצה פלשתינאית עצמאית בראשותו של יאסר ערפאת. הארגון כונן זרוע צבאית בשם אל-עציפה (הסער). למעשה, מראשית 1965, ובקצב הולך וגובר, החלו חוליות של אל-עציפה לבצע פיגועים בישראל. סוריה ראתה בו מכשיר לקידום ענייניה בעולם הערבי ובמאבקה נגד ישראל, ומדיניות זו קיבלה משנה תוקף לאחר שהפגל השמאלי של מפלגת הבעת' הסורית תפס את השלטון ב-23 בפברואר 1966. בראש פלג זה עמדו צעירים בשנות השלושים לחייהם, בהם צאלח אל-ג'דיד, חאפז אל-אסד, שמונה לשר ההגנה ולמפקד חיל האוויר, ואחמד סוידאני, הידוע בכינויו 'הספינקס', שמונה לרמטכ"ל.⁸⁹

ממשל הצעירים הסורי דגל בקו קיצוני ביותר נגד ישראל. הוא טיפח אידאולוגיה של מלחמה עממית לשחרור פלשתיין, ולפיה יש לשחרר את האדמה הערבית רק באמצעות מאבק; האומה הערבית תובעת עימות צבאי יומיומי, ללא הפוגה, אשר הפלשתינאים יהיו בו חלוצים. אין פלא אפוא שבעידוד השלטון הסורי החלה פעילות חבלה רצופה בשטח ישראל. החדירות של ארגון אל-פתח בוצעו משטח לבנון, אבל בעיקר משטח ירדן, שם היה הריכוז הגדול ביותר של פליטים פלשתינים. הסורים לא הסתפקו בעידוד פעילותו של אל-פתח ובתמיכה בו, אלא הצבא הסורי עצמו ביצע חדירות לשטח ישראל, וכמעשה של שגרה פתחו חייליו באש על חקלאים ישראלים שעיבדו אדמות שלא היו שנויות במחלוקת באזורים המפורזים. שגרירות בריטניה בתל-אביב הגדירה את מעשי החבלה של אל-פתח ואת התקריות

בין ישראל לסוריה כתקריות החמורות ביותר מאז התקריות שקדמו למערכת סיני.⁹⁰ ממשלת ישראל לא השאירה מקום לספק כי לא תתיר המשך הפיגועים ללא תגובה הולמת. היא הפנתה אצבע מאשימה לעבר ממשלת סוריה, שבה ראתה את היוזמת והדוחפת העיקרית לפעולות פיגוע בשטח ישראל.⁹¹ הסורים הניחו, הנחה שלא היתה משוללת יסוד, כי ממשלת ישראל שוקלת פעולה רחבת היקף נגד סוריה. הרמטכ"ל הישראלי יצחק רבין, חסיד של פעילות צבאית נרחבת נגד הסורים, נתן ביטוי לעמדתה של ממשלת ישראל לנוכח המשך הפיגועים. בריאיון עמו ב-12 בספטמבר ציין כי פרט לסוריה אין מדינות ערב מעוניינות בפעילות של ארגון אל-פתח. לדעתו, המשטר הסורי, החליט להוליך למלחמה לאלתר. מכאן מסקנתו כי 'התגובה על פעולות סוריה, בין אם הן מתבטאות בחבלה, בהטיה או בתוקפנות בגבול, צריכה להיות נגד מבצע החבלות ונגד השלטון התומך בחבלות אלו ומבצע בעצמו את הטיית הירדן. פה צריכה המטרה להיות שינוי החלטת השלטון וסילוק מניעי הפעולות'.⁹² רבין קרא מפורשות להתערבות בענייניה הפנימיים של סוריה. אשכול

89. Evans to Stewart, 1 August 1966, PRO FO 371/186904; Ma'oz, *Syria and Israel*, p. 88;

פטריק סיל, אסד: המאבק על המזרח התיכון (תרגום גדעון טורי), תל-אביב 1993, עמ' 144.

90. Minute by Morris, 2 May 1966, PRO FO 371/186434; Tel Aviv to FO, 14 June 1966, PRO FO 371/186652

91. דברי הכנסת, 45, 18 במאי 1966.

92. במחנה, 12 בספטמבר 1966; גלבוז, שש שנים ששה ימים, עמ' 60.

לא היה רחוק ממנו בהתבטאויותיו ובאזהרותיו כלפי המשטר הסורי. ראש הממשלה ציין כי ממשלת ישראל 'תראה את ממשלת סוריה אחראית לכל התנכלות או מעשה חבלה, אשר מבצעים יוצאים משטחה'.⁹³

אזהרות והצהרות לא הרתיעו את שלטון הצעירים הסורי ולא היתה להן למעשה השפעה על ממדי הפיגועים ומעשי החבלה. תקריות הגבול וחדירות של מחבלים הלכו ותכפו. חוליית אל-פתח הצליחה לחדור לירושלים ולהניח מטען חומר נפץ באזור מגורים מאוכלס, וחמישה אנשים נפצעו. זו היתה פגיעה ביוקרתה של ממשלת ישראל. לאחר הפיגוע הודיעה ממשלת סוריה שהיא תמשיך לאמן את החוליות הפלשתיניות ותמשיך לתמוך במימוש המדיניות למלחמה בישראל. ממשלת ישראל שבה והזהירה את המשטר הסורי כי היא תקבע את הדרך ואת העיתוי לתגובה על מעשי החבלה; סוריה תיווכח בכך בעתיד, ברגע שיראה מתאים לישראל. האזהרה, אולי המפורסמת ביותר של אשכול, שהיתה למונח שגור בפי אזרחי ישראל, היתה 'הפנקס פתוח והיד רושמת'.⁹⁴

המעצמות הניחו כי לא זו בלבד שמהלומה צבאית ישראלית היא בטוחה אלא שהיא כמעט ודאית. חששה של סוריה מפעולה בקנה-מידה גדול הוביל אותה להזהיר שוב מפני ריכוז של כוחות ישראליים בגבולה. ההאשמות הסוריות, שהיו בלתי-מבוססות, נועדו לגייס את תמיכתו של העולם הערבי, ובעיקר את תמיכתה של מצרים, שכן בתקופה זו החלה התקרבות בין שתי המדינות. במחצית השנייה של חודש ספטמבר ביקרה משלחת צבאית מצרית בדמשק לשם תיאום בין שני הצבאות. סגן נשיא מצרים, עבד אל-חכים עאמר, הכריז באותה עת כי התקפה על סוריה תיחשב להתקפה על מצרים, והצבא המצרי יעמוד ללא היסוס לצדה של סוריה.⁹⁵ 4 בנובמבר 1966, לאחר ארבעה ימים של דיונים אינטנסיביים, חתמו מצרים וסוריה על הסכם הגנה ביניהן, ולפיו התקפה מזוינת על אחת משתי המדינות תיחשב להתקפה על שתיהן, ואם תפרוץ מלחמה יפעלו שני הצבאות במשותף בפיקודו של הרמטכ"ל המצרי. על-פי ההסכם, מצרים לא כבלה את עצמה למחויבות אוטומטית. אמנם היתה התחייבות מצרית לבוא לעזרתה של סוריה, אולם נקבע כי מדיניות הביטחון חייבת להיות פרי של התייעצות משותפת.⁹⁶ אפשר לומר כי בסופו של דבר הצליחה סוריה לגרור את מצרים לפעילות אקטיבית יותר, או לתמרן אותה למלכודת שעד אז הצליחה לחמוק ממנה. מנקודת הראות המצרית, אחד השיקולים לחתימה על ההסכם היה למנוע את היגררותה של מצרים למלחמה מחמת מדיניות הפיגועים של הממשל הסורי. ההסכם נתן ביטוי למעמדה של מצרים ולמנהיגותו של הנשיא נאצר בעולם הערבי. נאצר הוא שקבע את כללי המשחק בזירה.⁹⁷

93. הארץ, 19 בספטמבר 1966.

94. הארץ, 9 באוקטובר 1966.

95. הארץ, 18 ו-27 בספטמבר 1966.

96. גלבוץ, שש שנים ששה ימים, עמ' 72; שמשון יצחקי, בעיני הערבים: מלחמת ששת הימים ולאחריה, תל-אביב 1969, עמ' 76-78.

97. סלע, אחדות בתוך פרוד, עמ' 65; Yair Evron, *The Middle East: Nation, Super-Powers and Wars*, London 1973, p. 72; Bhutani, *Israel-Soviet Cold War*, p. 105.

הממשל בסוריה היה מעוניין להפריך את הדעה, שקנתה לה אחיזה בעיקר בממשלת ישראל, כי ההסכם הסורי-מצרי מתחילת נובמבר 1966 תכליתו לרסן את פעילותה של סוריה בגבולה.⁹⁸ על רקע זה אפשר להבין את תקריות הגבול האינטנסיביות לאורך כל הגזרות: בתקופה קצרה – כמה חודשים – אירעו כ-800 תקריות.⁹⁹ אמנם לאחר הפלישה הישראלית לסמוע¹⁰⁰ היתה ממשלת ישראל מעוניינת ברגיעה ובהימנעות מהחרפת התקריות, ככל האפשר, אך לא היה בכוונתה להניח לסורים. עקב ריבוי התקריות שבה הממשלה להכרה כי אין מנוס מהנחתת מהלומה צבאית על סוריה. ואכן, ב-7 באפריל 1967, לאחר ירי סורי, תקפו מטוסים ישראליים סוללות ארטילריה סוריות. בקרב האווירי שהתפתח עד למבואותיה של דמשק – קרב אווירי ראשון בין שתי המדינות – הופלו שישה מטוסי מיג סוריים. התגובה הישראלית היתה חסרת תקדים בהיקפה. במתקפה השתתפו כ-130 מטוסים, אשר חגו מעל בירתה של סוריה וביצעו 'בומים' על-קוליים. המהלומה האווירית הוכיחה עד כמה חשובה סוריה לעוצמה הישראלית, בלי שתהיה תגובה של מדינה ערבית כלשהי.¹⁰¹ חריפות התגובה הישראלית העלתה את האלימות לרמה חדשה.¹⁰² מבחינה זו יש לראות את הקרב של 7 באפריל, שהתנהל לאור יום, כהרמת מסך לבואה של המלחמה. זו הפעם הראשונה שהותר למטוסים ישראליים לחדור לעומק כה רב בשטח הסורי. עד לעת ההיא הפעילה ישראל את מטוסייה נגד מתקני הטיה, מוצבים סוריים או עמדות ארטילריה שהיו מרוחקים קילומטרים ספורים מהגבול. בקרב האווירי האחרון חדרו המטוסים הישראליים לעומק של כ-70 ק"מ בתוך הטריטוריה הסורית. יתר-על-כן, בעבר הופעלו המטוסים רק לאחר הפגזה על יישובים ועל מתקני הטיה או מול הפעלה של מטוסים סוריים, כפי שאירע באוגוסט 1966; אולם הפעם, נוסף על הפלת המטוסים פעל חיל האוויר הישראלי נגד מטרות רבות בתוך סוריה. אפשר לומר, כי מאז 13 בנובמבר 1964, עת הפעילה ישראל את מטוסייה לראשונה, הורחב השימוש במטוסים נגד הסורים ובכך הסלימה ישראל את הסכסוך

98. ירושלים ללונדון, 6 בינואר 1967, ג"מ חצ 4005/17; הארץ, 9 בינואר 1967.

99. גלבוץ, שש שנים ששה ימים, עמ' 77-78; שמואל שגב, מלחמה ושלוש במזרח התיכון, תל-אביב 1968, עמ' 60.

100. בליל 11-12 בנובמבר 1966 עלה רכב ישראלי על מוקש. בפיצוץ נהרגו שלושה חיילים ישראלים. תקרית זו הצטרפה לשורה של מעשי חבלה. בתגובה פשטו כוחות ישראליים ב-13 באותו חודש, בסדר גודל של חטיבה, בסיוע של שריון, ארטילריה וחיפוי אווירי, לכפר סמוע. בפעולה נהרגו 18 חיילים ירדנים ו-54 נפצעו. הפעולה הדהימה את העולם וגררה גינוי במועצת הביטחון. ראו: Hare to Secretary of State, 16 November 1966, NA RG 59/1888; Tel Aviv to FO, 30 November and 21 December 1966, PRO FO 371/186840; שגב, מלחמה ושלוש במזרח התיכון, עמ' 59.

101. Charles D. Smith, *Palestine and the Arab-Israeli Conflict*, New York 1992, p. 195; Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, p. 85; יוסף גוברין, יחסי ישראל ברית-המועצות, ירושלים 1990, עמ' 252; ירושלים לניו-יורק, 9 באפריל 1967, ג"מ חצ 6442/2.

102. Wehling (above note 51), p. 188.

מעת לעת.¹⁰³ לא פלא הוא שבדבריו על הקרב האווירי טען הרמטכ"ל הישראלי לשעבר, משה דיין, כי הצבא מוביל את המדינה למלחמה.¹⁰⁴

במהלך הצבאי נגד סוריה היה כדי לשמש הוכחה נוספת לישראל כי שום מדינה ערבית, ובכלל זה מצרים, לא תבוא לסייע לסורים. בקרב קובעי המדיניות הישראלים עדיין היתה מושרשת הקונצפציה שמצרים לא תיזום מלחמה נגד ישראל כל עוד כוחותיה 'תקועים' בתימן. ועוד זאת: לאחר שעוצמתו של חיל האוויר הישראלי הופגנה בצורה כה מרשימה, הניחו הישראלים שבעתיד הקרוב לא יהיו מדינות ערב מסוגלות להציב אתגר רציני לישראל.¹⁰⁵ על רקע זה אפשר להבין את דבריו של הרמטכ"ל יצחק רבין כי יש ביכולת העוצמה הצבאית הישראלית לטפל בסורים בכל צורה שהיא, והממשל הסורי לא יקבע את סוג הנשק שישראל תראה לנכון להפעיל בהתנגשויות הללו.¹⁰⁶ בעתיד יהיו הצהרותיהם של מנהיגים בישראל ושל הרמטכ"ל חריפות הרבה יותר, ויכללו איום לפעולה קשה יותר מן הקרב ב־7 באפריל. המהלך הצבאי הישראלי הוכיח לכאורה כי אין ממשות בהסכם ההגנה המצרי־סורי מנובמבר 1966, שכן למעשה לא השכילה מצרים לממש את התחייבותה לבוא להגנתה של סוריה. מדינות ערב, כמו ירדן וסעודיה, מתחו ביקורת קשה על נאצר על שלא הפעיל את חיל האוויר המצרי כדי לסייע לסוריה. ירדן טענה כי נשיא מצרים מסתתר מאחורי כוחות האו"ם, והזכירה לו כי בידו היכולת לחסום את מצרי טיראן ולמנוע מישראל לייבא נשק, לקיים מסחר שוטף ולכונן קשרים כלכליים ומסחריים עם מדינות אפריקה.¹⁰⁷ המהלך הישראלי האחרון כרסם במעמדה של מצרים כמנהיגת העולם הערבי ובמעמדו של נאצר כראש מדינה זו (בהקשר זה אפשר לומר כי לכאורה הצליח המשטר הסורי בסופו של דבר לגרור את המצרים לעימות עם ישראל). אולם לא מנהיג כנאצר יבצע מהלך של התאבדות אך ורק כדי להפגין את מנהיגותו. מהלך צבאי מצרי נגד ישראל או פתיחה במלחמה נגדה ייעשו, בלי ספק, לאחר שיקול דעת ומחשבה על התוצאות העלולות לצמוח ממהלך זה או אחר. התנאים מבחינתה של מצרים אכן הבשילו באותה עת.

לאחר הקרב ב־7 באפריל לא התפוגג המתח באזור. נהפוך הוא: האזור נע במהירות להידרדרות גוברת והולכת. כל המדינות הנוגעות לסכסוך לא ויתרו על תרומתן לכך. ימים ספורים לאחר הקרב הגיע לדמשק מפקד חיל האוויר המצרי, צדקי מחמוד, כדי לתאם בין שני החילות. שבוע לאחר מכן הגיעה משלחת מצרית בראשות ראש הממשלה צדקי סולימן

103. ראו: זאב שיף, הארץ, 14 באפריל 1967.

104. משה דיין, אבני דרך: אוטוביוגרפיה, ירושלים 1976, עמ' 391; עזר ויצמן, לך שמים לך ארץ, תל-אביב 1975, עמ' 254; שלמה נקדימון, לקראת שעת האפס: הדרמה שקדמה למלחמת ששת הימים, תל-אביב 1968, עמ' 30.

105. ריאיון עם רבין, מעריב, 2 ביוני 1972.

106. Bhutani, *Israel-Soviet Cold War*, p. 139; הארץ, 9 באפריל 1967; Tel Aviv to FO, 14 April 1967, PRO FCO 17/473

Mutawi, *Jordan in the 1967 War*, p. 34.

ושר החוץ שלו מחמוד ריאד כדי לפעול להידוק הקשרים בין שתי המדינות. ראש הממשלה המצרי הכריז כי אם תותקף סוריה יפעלו מטוסי שתי המדינות במשותף. ממשלת ישראל לא היתה מוכנה בשום תנאי להשלים עם הפיגועים החוזרים ונשנים בשטחה. מיום ליום נעשו ההצהרות של קובעי המדיניות הישראלים תכופות, חמורות וחריפות יותר. ב־9 במאי הזהיר שר החוץ אבא אבן כי 'הנחתה של סוריה שלא תהיה תגובה על התגרריותה - בטעות יסודה. כל ממשלה בעולם, בעלת מצפון מדיני בריא תזדהה עם איי-יכולתה של ישראל להשלים עם שיגור החבלנים מסוריה'.¹⁰⁸ למחרת היום הבהיר ראש הממשלה לוי אשכול לראש מטה המשקיפים, אוד בול, כי האחריות למתיחות בגבול מוטלת על סוריה וכי נוכח ההתגרריות והאיומים של ממשלתה תראה עצמה ישראל מוסמכת לפעול מתוך הגנה עצמית בהתאם לנסיבות. ב־11 במאי ציין אשכול כי 'יכול להיות שניאלץ לנקוט באמצעים לא פחות רציניים מאשר ב־7 באפריל'.¹⁰⁹ בכתבה שפורסמה ביומן הישראלי הארץ יום קודם לכן הובאה תגובת חוגים צבאיים ישראליים בנוגע להמשך הפיגועים. חוגים אלה ציינו כי 'אם ממשלת ישראל מבקשת למנוע החרפת החבלות והתפשטותן לאזורים אחרים בארץ, לא יהיה מנוס מהתנגשות חזיתית בעתיד עם הסורים, אלא אם יקדימו הסורים ויסוגו מעמדתם בקשר לשיגור חבלנים'.¹¹⁰ ב־13 במאי הזהיר אשכול כי 'ברור לנו שמוקד הפעולות האלו הוא בסוריה. אולם קבענו לנו עקרון ואנו נבחר בעיתוי, במקום ובאמצעים בתגובה כלפי התוקפן'.¹¹¹ ברם, ההצהרה החריפה ביותר, של הרמטכ"ל, היתה יום קודם לכן. על-יפי פרסומים שונים הכריז רבין יום קודם לכן כי 'אנו נצא למתקפת בזק על סוריה, נכבוש את דמשק, נפיל את השלטון הסורי ונחזור'.¹¹² אולם, אין שום סימוכין שהצהרה חריפה זו נאמרה כלל.

מבול ההצהרות האלה, בייחוד הצהרתו של רבין בין שנאמרה בין שלא נאמרה, היו הוכחה חותכת כי ממשלת ישראל מתכננת פעולה רחבת היקף נגד סוריה. מצרים וברית-המועצות כאחד לא יכלו להישאר אדישות. כמה ימים לאחר מכן באה תגובה סובייטית לכלל ההצהרות והתגובות הישראליות.¹¹³ ב־11 במאי החלה מצרים בתמרונים ובהכנה להזות כוחות, שתכליתה

108. גלבוע, שש שנים ששה ימים, עמ' 97.

109. הארץ, 12 במאי 1967; גלבוע, שש שנים ששה ימים, עמ' 98; Charles W. Yost, 'The Arab-Israel War: How it Began', *Foreign Affairs*, 46 (1968), p. 307

110. הארץ, 10 במאי 1967.

111. הארץ, 14 במאי 1967.

112. Mahmoud Riad, *The Struggle for Peace in the Middle East*, London 1981, p. 17. יש הטוענים כי רבין הצהיר הצהרה זו ברדיו הישראלי ב־11 במאי, ולפיה הגיעה העת לצעוד לעבר דמשק ולסלק את השלטון שם. ראו: Andrew and Leslie Cockburn, *Dangerous Liaison*, Jerusalem 1991, p. 137; Neff, *Warriors for Jerusalem*, pp. 58-59 שמייר, 'מקורה של ההסלמה במאי 1967: טענת "האיום הישראלי"', בתוך: אשר ססר (עורך), שישה ימים - שלושים שנה, תל-אביב 1999, עמ' 65-67; הרמן פ' איילטס, 'מלחמת ששת הימים בעיני מצרים', שם, עמ' 84.

113. מוסקבה לירושלים, 16 במאי 1967, ג"מ חצ 4048/27.

עדיין לא היתה ברורה ואף לא ניתנה לה פומביות.¹¹⁴ אף-על-פי שלא היתה לממשלת ברית-המועצות הוכחה חותכת, היא הודיעה למצרים ב-13 במאי על ריכוז כוחות ישראליים בגבול עם סוריה כהקדמה למתקפה נגד מדינה זו.¹¹⁵ למחרת היום נכנסו כוחות מצריים לסיני בריש ג'לי. כניסת הכוחות הובילה את האזור למערבולת אשר האפשרות היחידה לצאת ממנה היתה מלחמה.

לסיכום: הסכסוך בסוגיית ניצולם של מי הירדן, שפרץ במלוא חריפותו בשלהי 1963, ערער את היציבות היחסית שהאזור נהנה ממנה מאז סיומה של מערכת סיני. הוא יצר דינמיקה חדשה בסכסוך הערבי-ישראלי. משאר הבעיות שעמדו על הפרק – בעיית הפליטים והאזורים המפורזים שבגבול עם סוריה – היה סכסוך המים משלהי 1963 לסוגיה בעלת ההשפעה המכרעת על יחסי ישראל ושכנותיה, ובמידה פחותה יותר במערכת היחסים הבין-ערבית.

שני הצדדים, הישראלי והערבי, תפסו את שאלת ניצולם של מי הירדן במונחים של עוצמה. ישראל ראתה בניצול המים תנאי הכרחי לקליטת עלייה, פיזור האוכלוסייה והמשך התפתחותה. מנקודת הראות שלה, התנגדות הערבים היתה פונקציה של האסטרטגיה הערבית להחלישה ובסופו של דבר להעלימה מן המפה. לעומת זאת, הערבים ראו בניצול המים על-ידי ישראל איום על האינטרסים הלאומיים שלהם: הזרמת מים דרומה פירושה יכולת הגירה גדולה לישראל, וגידול האוכלוסייה היהודית משמעותו מדיניות ישראלית תוקפנית להרחבת שטחיה על חשבון הערבים וסתימת הגולל על החזרתם של הפליטים לבתיהם. בסכסוך המים הציגו אפוא שני הצדדים תפיסות מנוגדות תכלית הניגוד. הם לא השאירו ספק באשר לכוונותיהם – כי אין מגמתם לא לוותר וודאי שלא להסכם או פשרה. הערבים נקטו מדיניות של הטיה נגדית של מקורות הירדן ואילו ישראל השתמשה בעוצמתה הצבאית כדי למנוע פגיעה בהזרמת המים שהיתה כה חיונית להתפתחותה. סוגיית המים היתה מרכיב בתהליך שלא נעדרה בו מעורבות המעצמות והמאבקים בתוך העולם הערבי – תהליך אשר הצעיד את ישראל ושכנותיה להתנגשות הצבאית ב-5 ביוני 1967.

114. ראו: הארץ, 10 במאי 1967; שגב, מלחמה ושלוש במזרח התיכון, עמ' 71; Wehling (above note; 51), p. 18; Damascus to FO, 13 May 1967, PRO FCO 17/47451, p. 18
 115. מידע הועבר למצרים ב-29 באפריל באמצעות יו"ר הפרלמנט אנואר סאדאת. ראו: Anwar el Sadat, *In Search of Identity: An Autobiography*, New York 1977, p. 172; Heikal, *The Cairo Documents*, p. 217; idem, *Sphinx and Commissar*, p. 174